

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАННЫҢ
120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ҰЛТТЫҢ ҚАЗІРГІ МЕН ӨТКЕН РУХАНИ ЖӘНЕ
МАТЕРИАЛДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ДУХОВНЫЕ И МАТЕРИАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ
НАСТОЯЩЕГО И ПРОШЛОГО НАЦИИ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 120-ЛЕТИЮ АЛКЕЯ МАРГУЛАНА**

**ПАВЛОДАР
2024**

ӘОЖ 902/904 (574)
КБЖ 63.4 (5Қаз)
Ә54

Редакция алқасының бас редакторы:

Садықов Е. Т., э.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КеАҚ
Басқарма Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КеАҚ
ғылыми жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі Басқарма
мүшесі-проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Омарова А. Р., Утемисова З. Т.

Жауапты хатшылар:

Азербайев А. Д., Акшанова А. М., Рахимов М. И.

А33 Әлкей Марғұланнның 120 жылдығына арналған «Ұлттың қазіргі мен өткен рухани және материалдық құндылықтары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Павлодар: Торайғыров университеті, 2024. – 2024. – 87 б.

ISBN 978-601-345-486-3

Әлкей Марғұланнның 120 жылдығына арналған «Ұлттың қазіргі мен өткен рухани және материалдық құндылықтары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының (24 мамыр 2024 жыл) жинағында келесі ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Ә. Х. Марғұланнның өмірі, қызметі және мұрасы; Тарих, археология және этнологияның өзекті мәселелері.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 902/904 (574)
КБЖ 63.4 (5Қаз)

ISBN 978-601-345-486-3

© Торайғыров университеті, 2024

Секция 1

**Ә. Х. Марғұланнның өмірі, шығармашылығы және мұрасы
Жизнь, деятельность и наследие А. Х. Маргулана**

ВКЛАД В РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИИ А. Х. МАРГУЛАНА

ГАНИКЕЛЬ А. А.

студент, Торайғыров университет, г. Павлодар

Наследие, которое после себя оставил А. Х. Маргулан невозможно оценить. Его вклад в развитие археологии и этнографии колоссален. На протяжении всей жизни он работал в различных областях, и в каждой из этих областей достигал больших высот. Он стоял у истоков формирования археологии и этнографии Казахстана. С юности он был, одним из немногих, кто параллельно обучался, сразу по нескольким специальностям. Он одновременно учился в трёх вузах – Институте востоковедения, Институте материальной культуры (позднее – Институт археологии) и Институте искусства. Что, говорит о том, что с самой юности он был целеустремленным человеком. На протяжении жизни, он не ограничивался одной сферой деятельности. Он занимался изучением и публиковал труды в следующих областях: археологии, этнографии, востоковедении, литературе, искусстве. Хотя в действительности, его влияние вышло, далеко за пределы этих наук. Будучи первопроходцем во многих исследованиях и открытиях, он столкнулся с определенными трудностями, но это не мешало ему продолжить работу по всем важным научным направлениям. Его открытия, исследования и труды заложили основу для дальнейшего изучения истории, археологии и этнографии. В своей статье, я бы хотел рассмотреть культурное и историческое наследие А. Х. Маргулана в области археологии. В частности, сделанные им открытия во время раскопок памятников эпохи бронзы. Важно отметить, что первый президент Академии наук Казахской ССР К. И. Сатпаев, сыграл одну из ключевых ролей в том, что Алькей Хаканович выбрал археологию, одним из основных направлений своей деятельности. Организованные им экспедиции и археологические раскопки, несли важное культурное и историческое значение. Он организовал первые археологические раскопки древних городов вдоль рек Сырдарья, Талас, Шу, исследовал культурное наследие Тараза, Отрара, Сайрама, Саурана, Сыганака. Советские археологи и

историки предполагали, что на территории древнего Казахстана практически не было городов, за исключением трассы Великого шелкового пути, где изредка поселения все же присутствовали. Однако Алькей Маргулан, досконально исследовав степи Сары-Арки, изучив раскопки Отрара, Тараза, Сайрана, Сыгнака и других городов, научно подтвердил, что в Казахстане существовали древние города в полном смысле этого слова. Более того, академик предположил, что и на севере, и на востоке Казахстана должны быть остатки древних городов. Впоследствии результаты проведенных исследований подтвердили его предположения. С 1946 по 1974 годы Маргулан был инициатором и руководителем Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, которая и открыла крупнейший очаг цивилизации эпохи поздней бронзы — Бегазы-Дандыбаевскую культуру. [1, с. 61]. Это открытие было ключевым в исследовании, эпохи бронзы на территории Казахстана. Его работы по тщательному изучению памятников эпохи бронзы, древних городов, нашли полное отражение в его трудах, монографиях и иных публикациях. Которые были опубликованы им после проведения данных археологических изучений. Объектом исследований А. Маргулана были исторические памятники древней архитектуры. Им были найдены уникальные археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа, такие как Бегазы, Беласар, Сангуыр и др. [1, с. 69].

Таблица 1 – Археологические памятники эпохи бронзы

№	Основные районы	Основные памятники
1	Центральный Казахстан	Барибас, Алгабас, Атасу, Бегазы, Дандыбай, Бесоба, Байбала, Бугылы, Аксуаюлы, Талды, Мыржык, Акмая, Обалы, Бериккол.
2	Восточный Казахстан	Канай, Трудниково, Малокрасноерка.
3	Северный Казахстан	Садчиковское, Приречный, Алексеевское, Чаглинка, Затобольское, Танкерис, Акмола, Аркаим, Новоникольское.
4	Западный Казахстан	Ахмет-Ауыл, Бесбай, Тастыбутак, Киргелди.
5	Южный Казахстан, Семиречье	Тегискен, Таутары, Памятники наскальных рисунков — Тамгалы, Каратау, Маймак, Тарбагатай, Бокентау, Ешкиолмес.

Как видно из таблицы 1, именно исследования, начатые Маргуланом в Центральном Казахстане, положили начало, поэтапному исследованию эпохи бронзы. [2, с. 19].

Таблица 2 – Бегазы-дандыбаевская культура

Особенности:	3 этапа развития:
1) хозяйственная жизнь была основана на кочевом скотоводстве;	переходный
2) Строительство особого типа надгробных сооружений;	развитый
3) Своеобразный погребальный обряд.	поздний
4) Появление новых форм глиняной посуды;	Для памятников переходного периода характерно, с одной стороны, сохранение андроновских традиций, с другой - появление новых элементов культуры: особого типа надгробных сооружений, сосудов приземистой шаровидной формы.
5) наличие большого количества шахт по добыче меди;	Нетипичен для андроновской культуры и погребальный обряд - встречаются вытянутые трупоположения на спине.

Основные выводы по изучению Бегазы-Дандыбаевской культуры приведены в монографии А. Х. Маргулана 1979 года «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана». Данная работа является одной из монументальных работ по изучению культурных памятников эпохи бронзы на территории Казахстана. Бегазы-Дандыбаевская культура относится к ареалу позднеандоновских культур, для нее характерен ряд уникальных черт, не находящихся аналогий с другими культурами Евразии. Бегазы-Дандыбаевская археологическая культура, поздний период эпохи бронзы (IX – VIII в.в. до н. э.) на территории Центрального Казахстана. Названа по месту находок археологических памятников того времени у отрогов горы Бегазы (Бегазыбулак, Каратал) и некрополя Дандыбай. На смену сложным погребальным постройкам приходят простые конструкции крупных каменных ящиков без оград (памятники в урочище Айдарлы, Бугулы 2 и др.). Археологические памятники Бегазы-Дандыбаевской культуры XII - VIII вв. до н.э. расположены в живописных горных долинах Центрального Казахстана. Они представлены некрополями, менгирами, поселениями, древними горными выработками, древними металлургическими комплексами. [3, с. 16].

Рисунок 1 – Бегазы-дандыбаевская культура

Таким образом, наследие А. Х. Маргулана является обширным и массовым, и выходит далеко за пределы одной области науки. Культурное, историческое, археологическое наследие и его вклад неолитом и по сей день. А завершить хотелось бы цитатой академика Ш. Ч. Чокина: «Интересы его простирались буквально во все области общественных наук. Не было ему равных в знании периода Абылай хана, блестяще изучил он историю Абулхаира, Кенесары, Касым хана, прекрасно ориентировался в культурном прошлом казахов. Значение его наследия, как мне кажется, несправедливо измерять количеством монографий, статей. То, что он сделал для реставрации духовного наследия народа, выходит за рамки науки и имеет общечеловеческое значение». Эти слова лишь подтверждают насколько многогранной личностью был Алькей Хақанович Маргулан.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Маргулан А. Х. «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана». – 1979 : Алма-Ата.
- 2 Маргулан А. Х. «Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане». «Археологические памятники Казахстана». – 1978 : Алма-Ата.
- 3 Акишев К. А. – «Археологическая карта Казахстана». – 1960 : Алма-Ата : Изд-во Акад. наук КазССР

Ә. Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ӨМІРІ МЕН ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ МҰРАСЫ АДАМ ЖӘНЕ ҒАЛЫМ БЕЙНЕСІ

ЖАКИЯНОВА Г. К.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші,
«№91 мектеп-гимназия» ШЖҚ МКК, Астана қ.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан – отандық ғылым тарихындағы өте сирек кездесетін құбылыс, Қазақстан археологиясы мен этнографиясының негізін қалаушы. Ә. Х. Марғұлан өз халқының рухани қасиетін зерттеуде алғашқылардың бірі болды, халық тарихындағы ғасырлар бойы тұнған құпияларды алғашқы болып ашты. Қазақстанның батыс шекарасынан бастап Орталық Қазақстан арқылы отанымыздың солтүстік-шығыс және шығысына дейін ондаған мың шақырымды жүріп өтіп, ол қола және ерте темір дәуірінен бастап кейінгі ортағасырларға дейінгі ескерткіштерді ашып, сипаттады, қазақ халқының салты мен дәстүрін, эпикалық әңгімелерін, аңыздарды, қазақ тайпаларының қоныстанған жерлерін зерттеді.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан 1904 жылы 11 мамырда Ақпетті болысында [қазіргі Павлодар облысы Баянауыл ауданында дүниеге келген.]. Болашақ ғалым Хақанның әкесі – жоңғарлар соғысында Отанының тәуелсіздігін қорғаған Абылай ханның туының астына Бөгенбай батыр, Наурызбай батыр, Қабанбай батырлармен бірігіп кеткен атақты Олжабай батырдың тікелей ұрпағы. Олжабай батыр Абылай ханның ең жақын серігі; оның стандарт ұстаушысы болды.

Әлкейдің әкесі Хақан мен анасы Нұрила халық ертегілері мен аңыз-әңгімелерін көп білетін, үйде халық әндері, Абайдың өлендері мен әндері естілетін; Олжабайдың ұрпағы Әлкей 5 жасында сауатын ашып, жастайынан «Қобланды», «Алпамыс», «Көроғлы», «Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу» дастандарын жатқа білген. Хақанның үйінде Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Жаяу Мұса, Имантай Сәтбаев және басқа да даланың атақты адамдары қонақта болды.

Әлкей бастауыш білімін ауыл мектебінде алған. 1915 жылдан Баянауылдағы үш жылдық орыс мектебінде оқыды; 15 жасында Екатеринбургтегі гимназияға оқуға барады, бірақ азаматтық соғыс салдарынан оқуы қысқарады. Әлкей Хақанұлы 1919 жылы Павлодардағы ұстаздық курсқа түсіп, атақты Майра әншінің үйінде тұрып, дала әуендерін, Тәттімбеттің күйін бойына сіңіреді. 1920 жылы курсты бітіріп, туған ауылына оралып, Далбин мектебінде мұғалім болып жұмыс істейді. 1921 жылы Семей педагогикалық

техникумына оқуға түсті, оның директоры қазақтың көрнекті ағартушысы Әбікей Зейінұлы Сәтбаев болды. 1939 жылы Әлкей Хақанұлы А. З. Сәтбаева Раушан Әбікейқызына үйленді.

Әлкей Хақанұлы Семейде оқыған жылдары «Таң» журналы мен «Қазақ тілі» газеттерінің редакцияларында қызмет атқарды. Мұнда ол Мұхтар Омарханұлы Әуезовпен танысады, оны ұзақ жылдар достығы байланыстырады. Бұл кезеңде ұлы Абайдың рухани мұрасы ол Әуезовпен бірге, Абайдың туған жеріне, Шыңғыстау тауларына барып, Абай әндерін тамаша орындаған Абайдың ұлы Тұрағұл мен немересі Жәбраилмен кездеседі. Дәл осы жылдарда Әлкей Хақанұлы қазақтың ірі ақыны Мағжан Жұмабаевпен танысып, екеуін ыстық ықылас, достық байланыстырды.

1925 ж. Әуезовтың кеңесі бойынша Әлкей Хақанұлы Ленинградқа сапар шегіп, Шығыс институтының әдебиет бөліміне оқуға түседі, сонымен қатар Ленинград университеті мен өнертану институтында лекцияларға қатысады. Ғылым негіздерін ойдағыдай меңгерген Ә. Х. Марғұлан Ленинградтың бай мұрағатындағы бастапқы дереккөздерді зерттейді; қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты әдеби және мұрағат материалдарын жинауға қызығушылық танытады. Осы жылдары ол әдеби қызметпен де айналысты. Ленинградта Әлкей Хақанұлы А. Затаевичпен танысады, онымен бірге туған жерге демалуға келеді, әйгілі музыкатанушы қазақтың көптеген халық әндерін нотаға түсіріп үлгерген.

1926–1927 жж. болашақ ғалым академик А. Е. Ферсман және профессор С. И. Руденко жетекшілігімен зерттеу жөніндегі арнайы комитетінің Қазақстан және Алтай экспедицияларына қатысады. Марғұлан қазақ халқының тұрмысы мен әдет-ғұрпы, адамгершілігі мен мәдениеті экспедиция антропологиялық тобының жұмысына үлкен практикалық көмек көрсетті. Әлкей Хақанұлының экспедицияға қатысуының нәтижесі оның найман мен адай тайпалары туралы алғашқы ғылыми еңбектерінің жарық көруі болды. 1929 жылы Әлкей Хақанұлы Шығыс институтында оқуын бітіріп, Абай шығармашылығы туралы кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап, кейін ҚазССР Халық ағарту комиссариаты жанындағы Жаңа әліпби комитетінде қызмет етті.

1931 жылы Ә. Х. Марғұлан Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының (ГАИМК) аспирантурасына түседі. Мұнда ол академик С. Ф. Ольденбург пен корреспондент-мүше А. Ю. Якубовскийдің жетекшілігімен шығыс деректерін зерттеумен тығыз айналысады. Шығыс Түркістанның

археологиясы мен өнерімен айналысады, белгілі археологтар С. И. Руденко, М. П. Грязнов, А. А. Миллер, Н. И. Репников басқарған бірқатар археологиялық экспедицияларға қатысады. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев мұрасы, Қазақстандағы декабристер тарихы, қазақ мәдениеті және Әлішер Науаи туралы мақалалар жазады; Ш. Уәлихановтың шығармашылығын зерттей бастайды.

1936 жылдан 1938 жылға дейін Марғұлан КСРО Ғылым академиясының Материалдық мәдениет тарихы институтында стажер, кейін ғылыми қызметкер болды. Сол жылдары сталиндік репрессия жылдары басталады. Жас ғалымның ұлттық мәдениет мәселелеріне деген құштарлығы назардан тыс қалмайды, ол Петропавлоскта қамауға алынып, оқшауланады. Керемет түрде аман қалған Ә. Х. Марғұлан кейін биліктің үнемі бақылауында болды және әріптестерінің үнемі сынына ұшырады.

Сонымен, партия тарихшысы Б. Степанов «Қазақстан большевигі» журналында: «Доктор филологических наук Маргулан в своей книге “Эдыге в истории и преданиях” наделяет Эдыге – этого злейшего врага русского народа – всеми лучшими чертами казахского народа, называет его истинным представителем народа» деп жазған. [6, 41 б].

1938 жылдың аяғында КСРО ҒА президиумының шешімімен Ә. Х. Марғұлан КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалына жіберілді. Содан бері ол кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясы болып өзгертілген КСРО ҚазФАН жүйесінде үздіксіз қызмет атқарды. 1941–1946 жж тарих секторын, 1946–1951 жылдары археология секторын және палеолит бөлімін, 1958–1976 жж. – атындағы Тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімінде қызмет етеді. 1976 жылдан өмірінің соңына дейін этнография бөлімінде аға ғылыми қызметкер болды.

1940 жылы жазба ескерткіштерді зерттеумен және қазақтардың рухани мәдениеті мен фольклорын зерттеумен қатар, Қазақстанның ежелгі тұрғындарының материалдық мәдениетінің археологиялық ескерткіштерін зерттеуге ең алғашқы кіріскен ғалым Марғұлан болды. Оның бастамасымен қазақ даласының ең терең аймақтарына бірқатар археологиялық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды.

Ә. Х. Марғұлан керуен жолдары мен қазақ көшпелілерінің жолдарымен мыңдаған шақырымдарды жүріп өтіп, ондаған археологиялық ескерткіштерді тауып, оларды жан-жақты зерттеп, жүйелі түрде сипаттап берді. Бұл Ә. Х. Марғұлан Сырдария, Талас,

Шу өзендерінің алаптарынан Оңтүстік Қазақстанның ежелгі қала мәдениетінің іздерін тауып, жан-жақты зерттеді. Отырарда, Таразда, Сайрамда, Сығанақта, Сарайшықта алдын ала археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді.

Сонымен бірге ол қазақтың салт-дәстүрін, аңыз-әңгімелерін, эпикалық ертегілерін жинаған. Осы зерттеулердің нәтижесі 1950 жылы жарық көрген «Ежелгі Қазақстанның қалалар және құрылыс өнерінің тарихынан» монографиясы болды. Оның қазақ халқының мәдениет тарихы саласындағы зерттеулерінің нәтижесі 1945 жылы «Қазақ халқының эпостық ертегілері» деген тақырыпта докторлық диссертациясы болды. Бұл жұмысты академиктер В.А. Гордлевский мен И.И. Мещанинов, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшелері В.М. Жирмунский мен С.Е. Малов жоғары бағалаған.

1946 жылы республиканың көрнекті ғалымы ретінде А.Х. Марғұлан Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайланады; 1958 жылы - нағыз мүшесі болып, 1960 жылы профессор атағы берілді.

Соғыстан кейінгі кезеңде академик Қ.Сәтбаевтің кеңесі бойынша А.Х. Марғұлан зерттеу нысаны ретінде Орталық Қазақстанды таңдайды. Көп жылдық зерттеулер ғалымға өлкеде қола дәуіріндегі ең ірі өркениет ошағын және төл Беғазы-Дәндібаев мәдениетін ашуға мүмкіндік берді. Үш онжылдықта А.Х. Марғұлан қола дәуірі мен ерте көшпелілер ескерткіштеріне археологиялық зерттеулер жүргізді. [Марғұлан, 2008].

1958 ж. Марғұлан қазақтың көрнекті ғалымы Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерін жан-жақты зерттеді. Осы бағыттағы тынымсыз еңбектің нәтижесі 1961–1972 жылдары жарық көрген ұлы қазақ ғалымының бес томдық шығармалар жинағы болды. Кіріспе мақаласында Ш.Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығы туралы тұтас ғылыми бағыт – шоканологияны анықтады [1, 9 б]

Ғалымның туғанына 150 жыл толуына орай екінші басылымы шықты. Әлкей Хақанұлы бұл басылымды алты томдық етіп шығаруды жоспарлағанымен, бұл жоспарын жүзеге асыра алмады. Ш.Уәлиханов шығармаларының алтыншы томының дереккөздер тізімі ғалымның мұрағатында сақтаулы. Әлкей Хақанұлы сүйіктісіне екі монография арнады. «Шоқан және «Манас»» [2, 164 б]. А.Х. Марғұлан шығармашылығында Қазақстанның сәулет өнері ерекше орын алады.

Ғалым «Қазақстанның сәулет өнері» Монография үшін бірнеше ондаған жылдар бойы материалдар жинады. Монография қазақ

жеріндегі қола дәуірінен кейінгі орта ғасырға дейінгі құрылыс пен сәулет өнерінің тарихы мен эволюциясына арналған. Монография төрт бөлімнен тұрады:

«Қазақстанның ежелгі сәулет өнері», «Исламға дейінгі сәулет», «Орта ғасырдағы Қазақстанның сәулет өнері», «Кейінгі орта ғасырлар архитектурасы» [3, 469 б].

Көшпелілер мен олардың мұрагерлері қазақтардың материалдық мәдениетінің тарихы этнография тұрғысынан қазақтың тұрмыстық бұйымдары, киім-кешектері, баспаналары, тұрмыстық заттары жүйелі түрде «Қазақтың халық қолданбалы өнері» атты іргелі еңбегінде берілген. [4, 574 б]. Бұл Үш томдық іргелі еңбек ғалым дүниеден өткен кейін жарық көрді.

Ғалымның «Ежелгі қазақ тайпалары, олардың бірлестіктері және Қазақ хандығының құрылуы тарихы» атты тағы бір еңбегіне тоқталу маңызды, мұнда Ә. Х. Марғұлан тарихи уақыт бойы ежелгі қазақ тайпаларының жақындасуы, біртұтас этнос болып қалыптасуы үрдісі болғанын жазады.

1467 жылы Қазақ хандығының құрылуы кезінде Орталық Қазақстандағы Сарысу өзен жағасында үш жүздің ірі тайпаларының басшылары қатысқан синклит өтіп, тайпалардың біртұтас қазақ халқына бірігуі туралы Тамғалытас жартасына қыпшақ тіліндегі жазу қашалған. Бұл қазақ халқының ресми жарияланған жері. Халық оны «Қазақтың ұран шақырып, қазақ біріккен жері» дейді [5, 446 б].

Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы мен этнография бөлімін ұзақ жылдар басқарған Ә. Х. Марғұлан Қазақстандағы археология мен этнографияның дамуына үлес қосты. Ол қазақстандық ғалымдардың, этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың бір емес, бірнеше буынын дайындады. Оның шәкірттері арасында көрнекті археологтар, этнографтар, қола және ерте темір дәуірлерін зерттеушілері – А. М. Оразбаев пен М. Қ. Қадырбаев, көне түркі дәуірі – Ф. Х. Арсланов, қыпшақ этникалық қауымы – С. М. Ахинжанов, қазақтардың этникалық тарихы – М. С. Мұқанов, қазақтар арасындағы отбасы-неке қатынастары – Х. А. Арғынбаев және т.б.

«Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Ә. Х. Марғұланнның 14 томдық еңбегі 2012 жылы жүзеге асырылды. Марғұлан ұзақ өмір сүргенімен, оның ғылыми мұрасының ауқымдылығы, ғалымның зерттеу пәнінің ауқымы мен тарихтын уақыт аралығы көз тартады. Академик Ш. Шөкин «Өмірдің төрт мезгілі» атты естеліктер кітабында: «То, что он сделал для реставрации духовного

наследия народа, выходит за рамки науки и имеет общечеловеческое значение» деп жазады [7, 432 б].

Марғұлан 1985 жылдың 12 қаңтарында дүниеден кетті.

Академик Ә. Х. Марғұлан іргелі еңбектердің 14 томынан тұратын орасан зор ғылыми мұра қалдырды. Әлкей Хақанұлы Марғұлан бұл дүниеге миссиясымен келген, оны абыроймен атқарған. Зерделі, жүректі адам бүгінде өз шығармалары, еңбектері арқылы бізге келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Марғұлан А. Х. Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – 1961. – Алматы : Изд-во АН КазССР. – Т. 1. – С. 9–103.

2 Марғұлан А. Х. Чокан и «Манас»: исследование о Чоканском варианте эпоса «Манас». Под ред. М. Магауина. – 1971. – Алма-Ата : «Жазушы». – 164 с.

3 Марғұлан А. Х. Собрание сочинений в 14-ти томах. 2008. – Алматы: «Алатау», Т. 8. – 469 с.

4 Марғұлан А. Х. Собрание сочинений в 14-ти томах. Алматы : «Алатау». – Т. 12. – 574 с.

5 Марғұлан А. Х. Собрание сочинений в 14-ти томах. 2008. Алматы : «Алатау». – Т. 13. – 446 с.

6 Степанов Б. Об идеологических ошибках работников общественных наук Казахстана // Большевик Казахстана. – 1947. № 1. – С. 34–47.

7 Чокан Ш. Ч. Четыре времени жизни: воспоминания и размышления. 1998. – Алматы : «Білім». – 432 с.

8 <https://e-history.kz/kz/prominent-figures/show/12591>.

ДАЛА ТАРИХЫ МЕН АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ КЕМЕҢГЕРІ

НҰРФАЛИЕВ Б. Қ.

оқытушы, «Техникалық колледж» КМҚК, Павлодар қ.

ДАКЕНОВ С. Қ.

оқытушы, «Техникалық колледж» КМҚК, Павлодар қ.

Қазақ даласы тарихи – мәдени ескерткіштерге бай. Батыс Қазақстан аймағында ғана 300-ден астам тарихи-мәдени ескерткіштер тіркелген. Оларға Шопан-Ата жер асты мешіті, Қараман – Ата ескерткіші т.б. жатады. Бұлардың көпшілігі

Маңғыстаудың оңтүстік бөлігінде орналасқан. Олар, көбінесе тастан тұрғызылған әр түрлі құрылыстар. Аса ірі тарихи және мәдени ескерткіштер қатарына Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Сарыарқадағы Алаша хан кесенесі, Тараз өңіріндегі Айша бибі және Қарахан кесенесі, Бабаджа Хатун кесенелері. Тарихи және мәдени ескерткіштердің түрлері көп.

Мәдени мұраны зерттеу – өткен тарихымызды, мәдениетіміздің терең бастауларын тану. Қазақстан үшін де, басқа елдер үшін де антропогенез мәселелері маңызды болып табылады. Еуразия мен Африканың жақын және алыс аумақтарымен өзара мәдени байланыстағы елдің алатын орнын зерттеу аса маңызды.

Мәдени мұра әр алуандығымен байырғы өркениетті қоғамның басты белгісі, ұлттық және мемлекеттік дүниетанымның интеграциялық құрамдас бөлігі болып табылады. Мәдени мұраның заттық бөлігі халықтың материалданған жады тәрізді көрінеді. Оның маңызды бөлігін археологиялық мәдени мұра құрайды. Археологиялық ескерткіштер тас және қола дәуірінің тұрақтары, кен өндіру, суландыру жүйелері, қорғандар мен бекіністердің үйінділері, ортағасырлық қалалар мен монументальды құрылыстарды қамтиды.

Қазақ археологиясы мен тарихына еңбек сіңірген ғалымдардың бірегейі – Әлкей Хақанұлы Марғұлан.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан – жан-жақты ғалым, филология ғылымдарының докторы, КСРО Ғылым академиясының толық мүшесі, белгілі шығыстанушы, тарих төңірегінде көп еңбек сіңіріп, Қазақстан археологиясының жеке ғылым ретінде қалыптасуында ерекше із қалдырған. Сондықтан да ғалымның ҚазКСР ҒА құрылған соң бірден Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтында жасақталған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы 20 жыл бойы жұмыс істеді.

Әлкей Марғұлан тарих, археология, этнография, әдебиет, өнер және металлургия саласына қатысты үш жүзден астам ғылыми-зерттеу жұмыстарын, жүзден астам энциклопедиялық мақалалар жазды. Сондай-ақ ұстаздық жолында еңбек етіп, қазақстандық этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың бірнеше буынын даярлады. Ғалымның жетекшілігімен елуден аса докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды. Оның еңбектері шет тілдеріне аударылды.

Ә. Х. Марғұлан Оңтүстік Қазақстанда Сырдария, Талас және Шу өзендерінің бойынан ежелгі қала мәдениетінің іздерін ашып зерттеді. Отырар, Тараз, Сайрам және Сығанак қалаларында

археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен бірге сан алуан көне аңыз әңгімелер, ертегілер мен эпикалық жырлар нұсқаларын ел арасынан көптеп жинады, қазақтың материалдық және рухани мәдениетімен жіті шұғылданды.

Оның жан-жақты жүргізген археологиялық және этнографиялық зерттеулерінің нәтижесі 1950 жылы басылып шыққан Қазақстандағы көне қалалар тарихы жайындағы көлемді монографиялық еңбегі болды. Бұл кітапта бірінші рет көне Қазақстандағы барлық қала цивилизациясының, негізгі орталықтарына түгелдей жан-жақты ғылыми сипаттама, терең талдау жасалған. Сондықтан да Ә. Х. Марғұланды Қазақстандағы археология ғылымының негізін салушылардың бірі деуіміз әбден орынды.

Археология дегеніміз – бұл өткен заман ескерткіштерін үздіксіз іздеу, заттай мәдениет комплекстерін, ерте замандағы адамдардың іздерін ашу. Ә. Х. Марғұлан өз зерттеулерінде кең ауқымды аймақтарды ғана емес, хронологиялық шеңбері мол ескерткіштерді қамтыды. Ол өз зерттеулерінде неолит дәуірінің тұрағын, Беғазы-Дәндібай және андрон мәдениетінің қоныстары мен қорымдарын, ерте көшпенділер археологиялық ескерткіштері мен халықтардың Ұлы қоныс аударуы тұсындағы ескерткіштерді, тас мүсіндер мен тасқа салынған суреттерді, ирригациялық құрылыс пен ежелгі керуен жолдарын, VIII–X ғасырлардағы тастан жасалған архитектураның ескерткіштері және ортағасыр қалаларын, XIII–XIV ғғ. мавзолейлер мен XIV–XIX ғғ. қазақ күмбездерін ашты. Әр жылдардағы жұмыс қорытындылары Ғылым Академиясының хабарларында үзбей жарияланып отырды.

Ә. Марғұланның зерттеулерінің негізгі бағыты қола дәуірі болды. Қола дәуірі ескерткіштері басқа тарихи кезендерге қарағанда көбірек зерттелгенімен, көптеген мәселелер әлі де түбегейлі шешіле қойған жоқ. Мұның өзі отандық археология ғылымының үздіксіз дамуын көрсетеді әзіргі күнде Ә. Марғұланның ғылыми еңбектерінің арқасында сақ тар мәдениеті андронов мәдениетінің заңды жалғасы екендігі толық дәлелденсе, бұл екі мәдениеттің арасында Беғазы–Дәндібай мәдениетінің дәнекерлік рөл атқаратындығы ғылыми тұрғыда негізделді.

Беғазы–Дәндібай мәдениеті әлеуметтік - экономикалық даму деңгейі және мәдени жетістігінің көрнектілігі жағынан Триполье, Қарасұқтан кем қалмайтын Сарыарқадағы тамаша құбылыс. Бұл мәдениетке ғалым Беғазы, Бұғылы, Саңғыру, Айбасдарасы, Дәндібай ескерткіштерін жатқызады. Қола дәуірінің немесе Беғазы

-Дәндібай мәдениетінің ескерткіштері шығысы Абыралы тауы мен Шыңғыс жотасынан батысы Ұлытау тауына дейін созылып жатыр.

Орталық Қазақстанның қола дәуірін айғақтайтын этап ескерткіштері өзіндік ерекшеліктерімен бөлініп көрінеді, бұл бізге дейін жеткен алғашқы монументалды құрылыс (XII–X және X–VIII ғғ. б.д.д.) деп көрсетті [2, 79].

Ғұлама ғалым қазақ даласында металлургияның даму тарихына көп көңіл бөліп, ежелгі металлургияның көптеген ескерткіштерін ашты және сипаттамасын берді. Олар: Жезқазған, Саяк, Алабұға, Үрпек, Имантау, Шақпақ, Суық Бұлақ, Атасу [1, 56].

Қазақ даласы алтын мен мыс елі екендігі туралы ертедегі Геродот, Әлидриси, Әбілғазы т.б. еңбектерінде кездестіреміз деп атап көрсетеді.

Қазақстанның ортағасырлық археология тарихы өте тереңде жатыр. Ортағасырлық ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы сол уақыттағы халықтардың тыныс - тіршілігінен, сол уақыттың мәдени және саяси өмірінен мол мағұлматтар аламыз. Отандық ғылымда Ә. Марғұланның ортағасырлық ескерткіштерді зерттеулерде алар орны ерекше.

Орталық Қазақстанда жүргізген археологиялық зерттеулердің барысында алпыстан аса ортағасырлық қалалар мен бекіністер ағы басқа ескерткіштер ашылды. Олардың онға жуығы Есіл өзенінің бассейнінде, тоқсаны Нұраның бассейнінде, оны Сарысудың жағасында, енді бір оны Кенгір өңірінде, төртеуі Жезді өзенінің жағасын да, оны Ұлытаудың оңтүстік беткейінде, он бірі Ақтауда мен Мойынты өзенінің жоғарғы ағысында, үшеуі Қарқаралы тауында, екеуі Баянауыл ауданында орналасқан [3, 7].

Ортағасырлық керуен жолдарын зерттеуде Ә. Марғұланның еңбегі көңіл аударарлық. Оның бір зерттегені Бетпақдала бойымен өтетін бірнеше керуен жолдары. Бетпақдала – Қазақстанның оңтүстігі мен орталық Қазақстан арасында жатқан байтақ шөл дала. Мұның ішінде белгілілері «Хан жолы», «Қарқаралы жолы», «Уанас жолы», «Жетіқоңыр жолы», «Сарысу жолы». Бұлардың барлығы бұрын оңтүстік өлкелермен Орталық Қазақстанды, Ертіс бойын, Күнбатыс Сібірді байланыстырып, олардың арасында мәдени, сауда қарым - қатынастарын күшейтуде маңызды болған жолдар деп білеміз.

Ә. Х. Марғұлан алғашқы болып, отырықшылық мәдениеттің және қалалық мәдениеттің бұрын ғылымда айтылмағын куәларын тауып жаңалық ашты. Ә.Х. Марғұланның этнография саласындағы

рәсімдерін зерттеу мәселесін ешқашанда өз назарынан тыс қалдырған емес. Қазақ халқының көне тарихы мен мәдениеті туралы түбегейлі ғылыми монографияны бастырып шығарғанда, халықтың қолөнері жайында үш томдық үлкен еңбегі жарыққа шыққанда, дін мәселесін де қозғап тұрған. Бұл еңбектер көп жылдар бойы экспедиция кезінде ел арасынан, мұражайлар қорынан, мұрағат қоймаларынан және қолөнер тарихына байланысты әдеби шығармалардан ерінбей жинаған нақты деректердің негізінде жазылған [6, Б. 15].

Ғалым қазақтың дәстүрлі діни түсініктердің қалыптаса бастауы тайпалық одақтар мен жасақтық тұрмыстың орнығу дәуіріндегі дүниетаным және мәдени көз-қарастардың туындауымен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Алғашқы эпикалық бейнелеуді тайпа көсемдерінің моласынан табылып жүрген әскери ат пен қару-жарақтардан байқауға болады, дейді ғалым. Бұлардағы ертегілік сюжеттерді ежелгі суретшілер графикалық түрде жасаса, адамдардың алғашқы діни түсініктерін көркем тілмен жеткізуді сөзсіз дүние.

Қазақ хандығы заманында ақындардың - жырау, жыршы, айтыс ақыны, ақын, өлеңші деп бөліп, олардың айырмашылығын, қасиеттерін даралап берген. Осылардың әрқайсысына ақын жанды ғалым тоқталып, діни сипатын, осы қасиеттердің өкілдерімен таныстырып келеді [1, Б. 69].

Халықтар санының өсу жолында орын алып келген түрлі культтер - сенімдер туралы және олардың жыр, аңыз, ертегілердегі орындарын ашып көрсетуге де күш салған. Қасқыр, бөрі культтерінің ескі түріктерден келе жатқан ерлік күштің меңзеуі болғанын, одан кейін жеті басты жылан, самұрық құс, жалғыз көзді дәу, тауды тауға ұрып жататын алыптар, жалмауыз, мыстан, жезтырнақтар сияқты ескі түсініктер орын алып келгенін, қазақ ертегілерінен мысалдар келтіре отырып дәлелдеп берген.

Маң құс, шынғыс, бөрік-құс сияқты атаулардың тотемдік сыры шын биік құсты, таңғұс тәңірі – көк аспан алыбы мағынасында боп ардақталуы, сондай киелі құстардан аққу, қаз, қыран, бүркіт, көкжендет, лашын, бидайық, түйғындар саналып, олардың сонау аңшылық күнкөріс заманынан келе жатқан ежелгі кәсіп елесі екені, ондай культтер тек қазаққа ғана емес, көне грек, шумер, бабыл жұртында өріс алғандығы да айтылады.

Ғалымның болжауынша, жылан культінің қазақтарда да болуы, олардың ескі бабыл-шумерлердің моңғолдармен салттас боп

араласып жүргендерінің куәсі. Қазақтың «Ер Төстігіндегі» жылан патшасы сол культтің елесі.

Ал құс культіне мысал «Қара мерген» ертегісі, «Күн астында Күнікей сұлу» ертегісінен алып тұлғалы ана дәріптеліп, «Алтын сақадағы» жалмауыз кемпір, жезтырнақтардың жауыздық істер символы ретінде қолданылу себептері анықталады. Алып туар аналық қасқыр өтіне, жыланның басына, бүркіттің жүрегіне, жеті жалмауыздың қанына, боз інгеннің сүтіне жерік болуы сияқтылар да сол ескі түсініктерге байланысты аңыздар.

Аталған түсініктер мен тотемдік ұғымдар туралы ойларын қорыта келіп, ғалым қызық болжаулар жасайды. Ол: «Ескі үйсін, қаңлылар бөріні қасиеттеуден басқа, мықтылықтың бейнесі деп бір кезде жыланды да, күш-қажырдың меңзеуі ғып санаған. Ескі кездегі қазақ, моңғолдарға бұл әдет ескі бабыл жұртындағы шумер халқынан қалуы тиіс. Академиктер Марр мен Бартольдтің айтуынша: «Ескі шумерлер моңғол-түрік тілінде сөйлеп, әдеті моңғол жұртының әдеті тәрізді болған» - дейді.

Ғалым өзінің «Эпос – жыр туғызудағы тарихи мұралар» еңбегінде қазақ елінің ерте дәуірден келе жатқан рулары, үйсін-қаңлы, қыпшақ тайпалары, олардың діні, рухани мәдениеті, ежелгі өнерлерінің үлгісі, кәсібі-егіншілік, қыстақ қалалары, жазғы жайлау өрістері туралы құнды деректер тауып ұсынды [3, Б. 8-10].

Академик ағамыз Шоқан мұрасын зерттегенде қазақтың ұлы данышпанның дінге көзқарасын да мұқият зерттеген. Шоқан ортодоксалды исламды құптамаған, керісінше дәстүрлі казаки діни сенім-нанымдардың жақтасы болған, халықтық исламды фундаменталистердің ластауына қарсы болғанның дәлелдеген. Өкініштісі Шоканның дүниесі, мұрасы толығымен зерттелмей келеді. Бұл туралы Әлекең өзі былай деп жазған: «Шоканның мұраларын мен студент кезімнен зерттеп келемін. Оның көбі жарыққа шығып, бес том болып топталды. Бірақ, Шоканның ойымен әдемі жазылған (қол қойылмаған) материалдар әлі де көп кездеседі. Оларды жиып бастырса, өзі бір том болып шығуы анық. Бұлар – көбінесе саясат, тарих, этнография, өнер, дін туралы ойлар» [5].

Ә. Х. Марғұланның мұрасымен жете танысқан кезде аңғарғаным, ғалымның жас шағында жарияланған бірсыпыра дүниесі әлі еленбей жүрген сияқты. Ол студент кезінің өзінде өндіріп еңбек еткені белгілі. Тіпті сол кездегі жасаған аудармаларының қайсыбірі бүгінде назардан тыс қалған [6, Б. 16].

Өкінішті-ақ, Әлкей Марғұланның барлық еңбектері жарық көріп, тарихтан, әдебиеттен өз орнын толық алған жоқ. Оның еңбектері ұшан-теңіз. Болашақ ізденуші ғалымдардың таусылмас азығы десек те артық болмас. Оның осындай еңбектерін жинап, баспа беттеріне жариялатып жүргендердің бірі – ғалымның өз мұрагері Дөнел Әлкейқызы [1, Б. 69].

Жалпы алғанда, Ә. Марғұланның тарихи-мәдени мұраларға және соның ішінде діни мұраларға қатысты жасаған тұжырымдары бүгінгі жағдайда одан әрі дамыта зерттеуге лайық. Олар қазақтың көшпелі өркениеттің, дәстүрлі мәдениеттің ерекшеліктерін аша түсуге көмектеспек [2, Б. 10].

Қорыта айтар болсақ, Ә. Марғұланның артында қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында, жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндес, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады. Ғалым шығармашылығын тарих ғылымының белгілі бір саласымен ғана шектеп қарастыру қателікке ұрындырады. Өйткені, ғалымның өзі, тарихи үдерістерді жан-жақты өз-ара салыстыра, ұштастыра зерттеуді мақсат тұтқан.

Сондықтан да, ол археологиялық ескерткіштерді тарихи жазба деректермен, тарихи жазба деректерді аңыз-жырлармен, аңыз-жырларды алдыңғы екеуімен байланыстыра зерттеген. Сол арқылы, ғалым, халқымыздың жүріп өткен тылсым әлемін жарқыратып аша білген. Бұл әдіс кейінгі буын ғалымдарға да үлгі болса керек [4, Б. 68].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алдабергенов Қ. Ақылдың кен-мәйігі // Бір туар дара тұлғалар. – Павлодар : НПФ ЭКО. – 2003. – 364 б.

2 Рахимов Е. К. Әлкей Марғұлан – шоқантанудың негізін қалаушы // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А. Х. Маргулана». – Павлодар : Павлодарский педагогический университет. – 2022. – Б. 4–10.

3 Сүйіншәлиев Х. Әлкей Марғұлан // Рухнама. 26-кітап. Бас ред. Е. М. Арын. – Павлодар : НПФ ЭКО. – 2003. – 116 б.

4 Қойгелдиев М.К. Марғұлан мұрасы және бүгінгі тарих ғылымындағы өзгерістер // Егемен Қазақстан. – 2004 ж. – Б. 9.

5 Марғұлан Ә. Шоқанның жарияланбаған ойлары // Қазақ әдебиеті. – 1980. – № 1. – Б. 5.

6 Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. – Алматы : Алатау. – 2007. – Т.1. – 608 б.

ҒЫЛЫМ ӘЛЕМІН ТАҢ ҚАЛДЫРҒАН АРХЕОЛОГ

САРЫБЕКОВА Қ. Н.

п.ғ.к., доцент М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

АЙМАХАЙ Б. А.

студент, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Әлкей Марғұлан (1904–1985) – Қазақстанның көрнекті ғалымы, археолог, тарихшы, этнограф, фольклортанушы және өнертанушы. Ол қазақ халқының тарихы, мәдениеті және археологиялық мұраларын зерттеуге елеулі үлес қосқан тұлға.

Әлкей Марғұлан 1904 жылы 11 мамырда Павлодар облысында дүниеге келді. Ол 1929 жылы Ленинград университетін аяқтап, кейіннен Кеңес Одағының Ғылым академиясында жұмыс істеді. Оның алғашқы зерттеу жұмыстары қазақ мәдениеті мен этнографиясына арналды.

«Мұрағат құжаттарынан 1929 жылы Институтта оқығаннан кейін және Абай шығармашылығы туралы дипломдық жұмысты қорғағаннан кейін Әлкей Хақанұлы Қазақ КСР Халық Комиссариаты жанындағы жаңа әліпби комитетінде жұмыс істегенін оқуға болады. 1931-1934 жылдары Ленинградтағы материалдық мәдениет тарихы Мемлекеттік академиясының аспирантурасында оқыды. Мұнда ол Шығыс көздерін зерттеді, Шығыс Түркістанның археологиясы мен өнері бойынша мамандандырылды, археологиялық экспедициялардың жұмысына қатысып, оқуын Ленинград Шығыс институтындағы оқытушылық жұмысымен ұштастырды. 1936-1938 жылдары КСРО Ғылым Академиясының материалдық мәдениет тарихы институтында стажер, ғылыми қызметкер болды» [1. 36 б.].

1938 жылы КСРО Ғылым Академиясының Алматыдағы Қазақ филиалының ашылуына байланысты ол өз Отанына шақырылды.

Осы кезден бастап ғалым кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясы болып қайта құрылған КСРО Қазфан /Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы/ жүйесінде үздіксіз жұмыс істеді, тарих және археология секторларын, палеолит және этнография бөлімдерін, Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтын басқарды. Ш. Ш. Уәлиханов. А. Х. Марғұланның қызметтік құжаттарында Қазақ

КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1945 жылғы 7 желтоқсандағы «Қазақ КСР Ғылым Академиясын ұйымдастыру туралы» қаулысының көшірмесі сақталған.

«1943 жылы Ә. Марғұлан «Историческое значение ярлыков и пайцза» деген тақырыпта тарих ғылымының кандидаттығын, ал 1945 жылы «Қазақ халқының эпикалық аңыздары» деген тақырыпта филология ғылымының докторлығын зор абыроймен қорғап шығады. Ол 1946 жылдан Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, 1958 жылдан академигі, ал 1960 жылдан профессоры атағын алады. Оның репертуарында 22 эпикалық поэмалар мен эпопеялар болған» [2. 8 б.].

Ә. Х. Марғұлан – дүние жүзі ғалымдарының сан алуан жиындарында, конгрестер мен симпозиумдарда ғылыми баяндамалар жасады. Әсіресе шығыстанушылардың XXV конгресінде «Орталық Қазақстанның қола дәуірі мәдениетінің жаңа ескерткіштерінің ашылуы», VII–VIII антропология және этнография ғылымының дүниежүзілік конгресінде жасаған «Қазақ киіз үйі», «Қазақстанның исламға дейінгі архитектурасы» атты баяндамалары ғылымға қосан үлкен үлесі ретінде жоғары бағаланып, ғалымдар назарын бірден аударды.

«Ә. Хақанұлы шетелдік шығыстанушы, археолог және этнограф ғалымдармен тығыз байланыс жүргізді. Оның ғылыми еңбектерінің бірқатары шет тілдеріне де аударылды. Ә. Х. Марғұлан отанымыздағы көптеген ғылыми мекемелермен тығыз байланыс жасауға көп көңіл бөлді. Оны Москва, Ленинград, Новосибирск, Ташкент, Фрунзе және Душанбе қалаларына сан рет диссертациялық жұмыстарға оппоненттікке шақырған» [2.52 б.].

Ә. Марғұланның алдында күрделі міндеттер тұрды: Марғұланның ғылыми қызметі кең ауқымды болды. Ол Қазақстанның ежелгі қалалары, тарихи-мәдени ескерткіштері және қазақ халқының шығу тарихын зерттеді. Оның маңызды еңбектері Қазақстандағы археологиялық қазбалармен байланысты. Ол Оңтүстік Қазақстандағы Отырар, Тараз, Құлан және басқа да ежелгі қалаларды зерттеді.

Марғұлан археологияға ерекше назар аударды. Ол қазақ халқының ежелгі тарихын қалпына келтіруде көптеген құнды деректерді тапты. Оның жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары Қазақстанның бай археологиялық мұрасын әлемге танытты. Сонымен қатар, ол қазақ халқының этнографиясын

зерттеді, оның ішінде халықтық өнер, қолөнер және дәстүрлерді зерттеу болды.

«А. Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан аумағында қола дәуірінің ежелгі мәдениеттері мен ерте көшпенділердің археологиялық ізденістері тынымсыз жүргізілді. Ғалымның 1951 жылғы Орталық Қазақстан экспедициясының жұмысы туралы есебіне сәйкес тарих, археология және этнография институтының Ғылыми кеңесі: «Орталық Қазақстан экспедициясы Шығыс Бетпақ Дала мен Солтүстік Балқаш шөліне іргелес Қарағанды облысының аумағында ерте металл дәуірінің ескерткіштерін зерттеу бойынша елеулі жұмыс жүргізді» [3.71 б.].

Ә. Марғұлан қазақ жеріндегі тас мүсіндерді де ғылыми тұрғыда түбегейлі зерттеді. Ол тас мүсіндерді тауып, көзімен көріп, қолымен ұстап, бұл жөнінде салиқалы ой айтып, ғылыми тұжырым жасады. Сөйтіп, бұл ескерткіштердің қазақ халқының көне замандарда осы өңірді мекендеген ата-бабаларының мұра сын екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді. Сыртқы құрылысы бойынша тас мүсіндер екі түрде кездеседі; бір тобы граниттен жасалған төрт бұрышты тас шарбақтың күншығыс жиегінде, екінші тобы үйген тас обалардың күншығыс жақ етегінде. Ғұлама ғалым ежелгі мал өсіруші тайпалардан қалған жоғарыдағы тас мүсіндерді егжей-тегжейлі зерттей келе, олардың даму тарихын екі кезеңге бөледі. Ә. Хақанұлының айтуынша, мұның бірі VII–VIII ғғ. Түркі қағанаты дәуірінде орнатылған тас мүсіндер, екіншісі VII–XIII ғғ. Орталық Қазақстанды мекендеген Қыпшақ тайпаларынан қалған ескерткіште

Ә. Марғұлан қазақ жеріндегі тас мүсіндерді де ғылыми тұрғыда түбегейлі зерттеді. Ол тас мүсіндерді тауып, көзімен көріп, қолымен ұстап, бұл жөнінде салықалы ой айтып, ғылыми тұжырым жасады. Сөйтіп, бұл ескерткіштердің қазақ халқының көне замандарда осы өңірді мекендеген ата-бабаларының мұрасы екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді. Сыртқы құрылысы бойынша тас мүсіндер екі түрде кездеседі; бір тобы граниттен жасалған төрт бұрышты тас шарбақтың күншығыс жиегінде, екінші тобы үйген тас обалардың күншығыс жақ етегінде.

Ғұлама ғалым ежелгі мал өсіруші тайпалардан қалған жоғарыдағы тас мүсіндерді егжей-тегжейлі зерттей келе, олардың даму тарихын екі кезеңге бөледі. Ә. Хақанұлының айтуынша, мұның бірі VII–VIII ғғ. Түркі қағанаты дәуірінде орнатылған тас мүсіндер, екіншісі VII–XIII ғғ. Орталық Қазақстанды мекендеген Қыпшақ тайпаларынан қалған ескерткіштер.

Ескерткіштер тобының қазбалары ерте металл кезеңінде Орталық Қазақстан тұрғындарының өндіргіш күштерінің даму деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін бай материалды ашты.

Әлкей Марғұлан қазақ мәдениетін сақтау және дамытуға көп күш жұмсады. Ол қазақ эпосы мен аңыздарын жинақтап, зерттеді және олардың маңыздылығын көрсетуге тырысты. Оның еңбектері қазақ халқының мәдениетін халықаралық деңгейде танытуға ықпал етті.

«Ә. Х. Марғұланның жеке мұрағатында Қазақ КСР Ғылым Академиясының Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияларының материалдары бар, олар да мемлекеттік сақтауға берілген. Бұл құжаттар Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ескерткіштері туралы баяндайды: қорымдар, қорғандар, Айшрақ, Ақсу-Аюлы, Беғазы, Бесоба, Бұғұлы, Былқылдақ, Дарат, Егізек, құрылыс, Ортау, Сангру, Шлым, Көбдікі, Тағыбай-бұлақ және т. б. кешендерінің кесенелері, менгірлер, құрбандық орындары, Атасу, Қарқаралы, Қаратомар, Ұлытау, Шортанды-бұлақ, Жамантас селосы, Алтын, жақсы-Керегетас, жетім-шоқы кешендеріндегі бөгеттер және т. б. Олар кешендер мен жекелеген елді мекендердің жоспарларынан, балқыту пештерінен, қорғандар мен қоршаулардың жоспарлары мен қималарынан, тұрғын үйлер мен жерлестерден, қазуға дейінгі және одан кейінгі суреттерден, табылған заттардың суреттерінен тұрады. Қорымдардан, кесенелерден және тұрғын үйлерден: тау-кен ісінің тас құралдары, тас, шақпақ тас құралдары, зергерлік балғалар, қола заттар, керамика, мыс, кристалл, сүйек бұйымдары, ыдыстар, олардың фрагменттері және т. б.» [3.54 б.].

Әлкей Марғұланның мұрасы қазіргі таңда да үлкен маңызға ие. Оның еңбектері Қазақстанның мәдениетін, тарихын және археологиясын зерттеу саласында маңызды ақпарат көзі болып табылады. Ол Қазақстандағы көптеген тарихи ескерткіштерді сақтау және қалпына келтіру жұмыстарында негізгі рөл атқарды. Оның атымен аталатын институттар мен көшелер де бар.

Археологиялық экспедициялар материалдарының ішінде түркі кезеңінің ескерткіштері (түркі қоршауларының жоспарлары), орта ғасырлардағы – Ұлытау қалашықтары: Айбас-Дарасы, Домбағұл, Жүзбай-күл және т. б. (тас бекіністер, бекіністер, қоныстар және т. б. жоспарлары), сондай-ақ исламға дейінгі кезеңнің сәулет ескерткіштері туралы куәландыратын құжаттар бар. Олар: түрлі кесенелер, үйтас, діңгек және дің, қабір құрылыстары (жоспарлар мен кесінділер, суреттер мен фотосуреттер) еді.

Әлкей Марғұланның ғылыми мұрасы Қазақстанның мәдениетін зерттеуге және сақтауға деген құштарлықты шабыттандырады. Оның өмірі мен еңбектері қазақ халқының тарихи мұрасын қорғауға арналған ерекше үлгі болып табылады.

Сонымен қатар Әлкей Марғұлан қырғыз халқының «Манас» эпосы туралы ғылыми-зерттеулер ісінің дамуына үлес қосты. Қырғыз эпосын әлемге таныстырған Шоқан Уәлиханов еді. Кеңес заманында эпосты Мұхтар Әуезов зерттейді. Әлкей Марғұлан бұл дәстүрді жалғастыра отырып, «Шоқан және Манас» атты монографиясын жазады. 1957-1967 жылдары Марғұлан Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұраларын жинайтын топқа басшылық етіп, 1958 жылы 5 томдық кітапты жарыққа шығарады.

«Ә. Х. Марғұлан В. И. Ленин, Еңбек Қызыл Ту және Халықтар Достығы ордендерімен, «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысындағы ерен еңбегі үшін», «В. И. Лениннің туғанына 100 жыл толуына орай Ерен еңбегі үшін», Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Грамоталарымен, КСРО Ғылым академиясы мен Қазақ КСР Президиумының, Қазақстан ЛКЖО ОК Құрмет грамоталарымен марапатталды. 1961 жылы оған Қазақ КСР ғылымының еңбек сіңірген қайраткері атағы берілді. Көп томдық тарихтың жетекші авторларының бірі ретінде Әлкей Хақанұлы 1982 жылы Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығына ие болды» [4.12 б.].

Әлкей Хақанұлы Марғұлан 1985 жылы 12 қаңтарда Алматыда қайтыс болды.

Академиктің жеке мұрағатын академик Ә. Х. Марғұлан атындағы қоғамдық қордың вице-президенті, қызы Дanelь Алькеевна Марғұлан мемлекеттік сақтауға берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Далай Ч. Зор ғұлама / Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым: Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, очерктер, өлең-арнаулар жинағы. – Павлодар : ТООНПФ ЭКО. – 2004. – 254 б. – 15–17 бб.

2 Марғұлан Д. Путь ученого // Отан тарихы. – 2015. – № 1. – С. 65–73.

3 Жолдасбеков М. Академик Марғұлан / Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым: Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, очерктер, өлең-арнаулар жинағы. – Павлодар : ТООНПФ ЭКО, 2004. – 254 б. – 126–137 бб.

4 Исмагулов О. Выдающийся исследователь историко-культурного наследия казахского народа // Мысль. – 2004. – № 12. – С. 11–15.

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАНЫҢ ШЫҚҚАН ТЕГІ МЕН ӨСКЕН ОРТАСЫ

ШУКЕЕВ Д. Т.

10 сынып оқушысы, Облыстық көп салалы дарынды балаларға арналған көптілді лицей-интернаты, Екібастұз қ.

ҚАРЖАСБАЕВ Т. К., СЛАНБЕКОВА Б. Г.

тарих пәнінің мұғалімі, Облыстық көп салалы дарынды балаларға арналған көптілді лицей-интернаты, Екібастұз қ.

Қазіргі Павлодар облысының Баянауыл жерінде небір атақты адамдары дүниеге келген. Егер шығу тектерін генеологиялық тұрғыдан зерттеп көретін болсақ олардың бір атадан тарап, яғни бір әулеттен өрбитінің байқаймыз. Әлкей Марғұлан да текті тұқымнан тараған. Алты алашқа есімі мәлім Олжабай батырдың тікелей төртінші ұрпағы, яғни Олжабай, Дулат, Марғұлан, Хақан, Әлкей деп тарайды.

Әлкей Марғұлан батыр бабасы туралы әңгімесін асқан мақтанышпен жеткізген мысалы: «Кешегі Абылай хан заманында Олжабай батыр Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбей, Шақшақұлы Жәнібек секілді атақты батырлармен бірге боп, абырой-атағы жөнінен солармен қатарласып, қалмақтарды казак

жерінен асырған небір қанды жорықтарда қол бастады» [1, 35 б.] деген мәліметтер сақталған. Ел оның ерлігіне риза болып «Он сан Орта жүзге ұран болған ер Олжабай» [2, 106 б.] деген атақ берген. Ту көтеріп, әскеріне айбат беруші батырына сүйсініп, хан Абылай: «Олжабай есен болса ел аман» [3, 26 б.] деген екен.

Олжабай қалмақтарды Сыр бойынан, Жетісудан қуып шыққан жорықтарда ерекше көзге түсіп, ерлігімен елге танылған батыр. Жорықтардың бірінен жеңіспен оралғанда халық Олжабай батырға арнап ұлы той жасаған. Оған Абылай, Әбілмәмбет, Қазыбек би, Бұқар жырау қатынасады. Той үстінде Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде көп заман сақтаулы тұрған аятын баддақ бүкір қылышты Әбілмәмбет Олжабай батырға сыйға тартады. Бұл бүкір қылышты әуелде Әмір Темір осы Яссауи кесенесіне берген екен. Содан Олжабай батырға мұра болады. Олжабай батыр жеңілген Ғалдан Сереннің екі сұлу қызын: Лағба мен Лабаны қолға түсіріп, көп сыйсияпатпен еліне қайтады, Лабаны өзі алып, Лағбаны Қанжығалы Бөгенбайға тартады. Әлкейдің арғы атасы Дулат Ғалдан Сереннің қызы Лабадан туған.

Олжабай батырдың қалмақты екінші рет шапқан жері Баянауыл болып табылады. Ол жер күні бүгінге дейін «Қалмақ қырған» деп аталады.

Олжабай батырдың туған жері Түркістан қаласы болғанмен кейінгі кездегі негізгі қонысы Баянауыл таулары. Жасыбай көлі мен Торайғыр көлінің арасын мекен еткен. Ал Әлкей Марғұлан болса өз әкесі Хақанды айрықша ықыласпен еске алып, үлгі-өнегесі көп болғанын, жақсы тәрбие бергенін баса айтатын. Әңгімесіне қарағанда әкесіне құрметпен: «Маған әкемнің әсері мол, ықпалы күшті болды. Әкем ұзын бойлы, ашық, көзі алақандай үлкен еді. Жеңелері ол кісіні «алақан көз» дейтін. Мен шешеме көбірек тартқан екенмін. Көзім, маңдайым, сарғыштау өңім шешеме ұқсайды. Бойым әкеме тартқан. Әкем арабшаға жүйрік, еркін оқып, жаза білетін. Қызықты кітаптарды, қисса-жырларды жинап, құмартып оқитын» [4, 179б.] деп айтқан. Әкесінің айтуымен күнделікті көрген-білгенін қағазға түсіріп отырған. Мысалы, «Ай қалай туды. Қыс қалай басталды. Ақпанның пәленше күні қатты боран боп, мал ығып кетті» [4, 179б.] деп жазған. «Бала күнімде онша көп ойнаған жоқпын. Кітапты көп оқитынмын. Кейде бір түнде екі қисса жаттайтынмын. Жастықтың астына тығып қойып, далаға шығып келіп, қайтадан жаттаймын. Кешке жақын қарт кісілер,

катысқан. Әлкей Марғұлан сонда В. В. Бартольдтан Орта Азияның тарихы мен археологиясы, С. Ф. Ольденбургтен үнді фольклоры мен өнері, Ю. И. Крачковскиден араб филологиясы, Е. Э. Бертельстен парсы поэзиясы, С. Е. Маловтан көне түркі тілдері, А. Н. Самойловичтен Орта Азия халықтарының әдебиеті, Н. Я. Марр мен И. И. Мещаниновтан, В. Л. Щербадан тілтану туралы дәрістер тыңдаған. В. В. Струве, Б. Я. Владимирцев, Б. М. Эйхенбаум, С. И. Руденко, А. Ю. Якубовский секілді белгілі шығыстанушылардың дәрістеріне қатысып, еңбектерін оқумен қатар сол тұлғалардың өздерімен де жақын танысып, пікірлесіп, білісіп жүргенге ұқсайды. Солардың кейбірі басқарған ғылыми экспедицияларға да белсене қатысқан. Профессор С. И. Руденко басқарған экспедиция құрамында Алтай өңіріне сапар шеккен. Осы сапардан кейін Ленинградта басылып шыққан «Қазақтар» деген ғылыми жинақта Әлкей Марғұланның «Наймандар» атты көлемді мақаласы жарық көрген.

Әлкей Марғұлан өз алдына 1938 жылға дейін Ленинградтағы өмірін жалғастыра берген. 1929 жылы институтты үздік бітіріп, аз уақытқа Қазақстанға оралған. Алматыдағы оқу министрлігі жанындағы «Жаңа әліпби» комитетінде қызмет атқарған. Осы жылдан бастап Әлкей Марғұлан кейінгі он жыл бойына жеке өмірінде қиындықтарға кезігіп саяси қуғын-сүргіннен, өсек-жаладан құтылудың жолдарын іздеп, тағы да Ленинградты паналаған. Жалпы, Әлкей Марғұлан аузына берік, дүниеге сақтықпен қарайтын жұмбақ адам болған. Оның себебін сол кездегі идеологиялық қыспақтан, қоғамдық саяси құрылыстың бұралаң жолдарынан іздеу керек. Дәл сол 1929-30 жылдары қазақ зиялыларын жазалау саясаты күшейіп, алаш қозғалысының көсемдері түрмеге қамалған. Оларға небір айыптар тағылып, саяси талқыға түскен. Саясаттың өзін тегін қоймасын біліп, 1930 жылы аспирантураны сылтау етіп Ленинградқа қайтадан аттанған. Расында 1931 жылы материалдық мәдениет тарихының Мемлекеттік Академиясының аспирантурасына түскен. Аспирантурада жүріп өзі оқыған Шығыс институтында түркі тілдері жөнінде студенттерге сабақ берген. Аспирантурада академик С. Ф. Ольденбургтың және белгілі тарихшы, Ғылым академиясының корреспондент мүшесі А. Ю. Якубовскийдің басшылығымен шығыс елдеріне байланысты тарихи деректерді зерттеуге кіріскен. Осы жылдарда ол тағы да әлемге әйгілі ғалымдар ортасына тап боп, солардың ой әлеміне бойлайды, дәріс алып, ғылымдағы өзінің алар орнын айқындай түскен. Археологияда айтарлықтай із қалдырған

атақты ғалымдар А. Н. Бернштам, С. П. Толстовпен, антрополог М. М. Герасимовпен аспирантурада бірге оқыған. Аспирантураны бітірген кейін 1936-1938 жж. материалдық мәдениеттер тарихы институтында ғылыми қызметкер болған.

1938 жылы Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің арнайы шақыруымен КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы жұмыс істеуге келген. 1946 жылы Қазақстанның ҒА құрылды. Осы жылдан бастап өмірінің соңына дейін республика Ғылым академиясында қызмет атқарған. Бастапқы төрт жылда тарих секторын, одан соң археология секторын, ал 1957 жылдан тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімін басқарған. Кейін осы институтқа Әлкей Марғұлан есімі берілгені белгілі.

Әлкей Марғұлан ғылымда әлі таныла қоймаған тың тақырыптарға айрықша көңіл бөліп, зерттеумен көзге түсті. Ол 1941 жылы «Қыпшақтар жазуларының тарихи мәні» [5, 5-6 бб.] деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған. Ол кезде қыпшақ жазуларын ешкім де зерттей қоймаған. Әлкей Марғұлан қыпшақтардың жазуларына, олардың орыс патшаларына, Италия саудагерлеріне жазған хаттарына үңіліп, тарихи жағдайларға байланысты әлеуметтік мәнін түсіндірген.

Біздің тарихымызға өте қажет бұл мәселенің ғылым дүниесінде әлі күнге дейін толық зерттелмей келе жатқандығына Әлкей Марғұлан өкініш білдірген. «Қыпшақтар жазуын жете білу үшін Италия, Франция мұрағаттарын араламай болмайды. Лондондағы Британия музейінде, Берлин, Стамбул, Каир қалаларындағы кітапханаларда қыпшақтардың хаттары болуға тиіс. Соларды бір қолға жинақтап, қыпшақ даласының тарихын жазсақ қой. Қазақтың тегі қайдан шыққанын білгіміз келсе, қыпшақ тарихымен танысуымыз керек. Қазақтың өткендегі өмірін түсіну үшін алдымен қыпшақтарды жақсы білуге тиістіміз. Әйтпесе, көп мәселе күңгірт күйінде қала береді. Қыпшақтар ертеде Ертістен Еділге дейінгі аралықта көшіп-қонып жүрген, Солардың тіршілік-тұрмысы, өнері, кәсібі, көшіп-қонуы, рухани өмірі, тілі, діні, ою-өрнегіне дейін қазақтарға көшкен мұралар. Халқымыз қыпшақтардың мирасқорлары, Ендігі міндет басқа тілдерден қыпшақтар жөніндегі құнды деректерді аударып, теориялық мәселелерімен айналысуы қажет. Бұл мәселемен айналысатын ғалымның бірнеше тілді, әсіресе, араб, парсы тілдерін білуі керек болар» [5, 5-6 бб.] деген. Әлкей Марғұлан ежелгі мәдениетімізбен қатар әдебиетті де зерттеп, байсалды ғылыми тұжырымдар жасаған. Оның 1945 жылы қорғаған

докторлық диссертациясы «Қазақ халқының эпикалық шежіресі» [5, 5-6 бб.] деген тақырыпқа арналған. Көлемі қырық баспа табак диссертацияда түгелдей дерлік әдебиет мәселесі сөз болып қазақ эпосы, аңыз-ертегісі туралы ойлары жинақталған.

Академик, тарихшы, археолог, этнограф, халық өнері мен ауыз әдебиетінің білгірі Әлкей Марғұлан қаламынан «Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнері тарихынан», «Қазақстанның көне архитектурасы», «Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениеті» археологиялық зерттеулер нәтижелерінде жарыққа шығарған осы сияқты монографиялық жұмыстармен қатар, тарихқа, этнографияға, археологияға, әдебиет пен өнерге арналған 400-ге жуық кітаптары мен ғылыми зерттеулерін жарыққа шығарған. Қазақ халқының асқан тұлғаларының бірі Әлкей Марғұланның жалпы шығыстану саласының, оның ішінде түріктану, сонымен қатар жекелеген ғылыми салалардың қатарында археология, этнография және т.б. тарихи пәндерге қосқан үлесі мол. Ғалымның жүріп өткен жолын тиянақты зерттеу аса маңызды. Оның себептері зерттеу жұмысының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Бүгін ғалымның қалыптасу тарихын танып, оны жалпы ұлттық ғылымның даму жолында үлгі етіп көрсету идеологиялық нышаны бар, немесе түбегейлі нәтижелер берері анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қалиұлы Ж. Ғұлама. // Қазақстан тарихы. – 2004. – № 4. 35 б.
- 2 Ақжігіт Ө. Қазақтың Марғұланы. // Жалын. – 2004. – № 10. 106 б.
- 3 Өтениязов С. К. Ә. Х. Марғұлан Ғұндар аңыздарының зерттеушісі. // Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Алматы. – 2004. – № 2. – 26 б.
- 4 Әлкей Марғұлан Өнер және ғылым. // Жұлдыз. 1986. – № 1. 179 б.
- 5 Қойгелдиев М. Тылсым әлем. // Парасат. – 2004. – № 11. 5–6 б.
- 6 Қалиұлы С. Ә. Марғұлан көне халық мұрасының феномені. // Білім. – 2004. – № 3. – 124 б.
- 7 Әлкей Марғұлан. Қазақ мемлекетіне неше жыл? // Жалын. – 2004. – № 8. – 3–18 бб.
- 8 Марғұлан Ә. Х. Қозы Көрпеш-Баян сұлу. // Қазақстан мектебі. 2000. – № 8. – 38 бет.
- 9 Байғунаков Д. С. Ә. Х. Марғұлан көне дәуір зерттеушісі. // ҚазҰУ хабаршысы. – 2006. – № 3. 123–126 бб.
- 10 Көмеков Б. Е. Ерен тұлға. // Парасат. – 2004. – № 11. – 10 б.

Секция 2

Тарих, археология және этнологияның өзекті мәселелері
Актуальные проблемы истории, археологии и этнологии

FORMATION OF META-SUBJECT COMPETENCIES IN HISTORY LESSONS

АИТПАЙЕВА С. Ү.

Master of Education, history teacher, Specialized boarding
school-college of the Olympic reserve, Pavlodar

The article discusses the methodology of working with text material in history lessons for the development of information literacy in the context of project activities of schoolchildren. The use of various forms of work with text helps to develop students' analytical thinking skills, the ability to work with books and historical documents, develops oral and written speech, thereby contributing to the formation of students' meta-subject skills and reading literacy. A history teacher needs to search and select materials to develop a system of tasks aimed at the development and formation of meta-subject competencies. Therefore, new requirements are being imposed on the systematization and analysis of information, and the issue of teaching reading is becoming more and more relevant within the framework of the modernization of education in terms of analyzing the text of the historical plan, highlighting the problem.

Keywords: information literacy; formation of meta-subject competencies; history education system; project method; interdisciplinary integration of subjects.

It is well known that the coming information society requires accelerated improvement of the educational space. The modern process requires participants to take innovative approaches to planning and organizing activities. New approaches should be applied to the education and upbringing of the younger generation.

The task of modern education is to educate an intellectually developed person who wants to learn new things, who knows how to navigate the flow of information, highlight the main and important things in it. Today's schoolchildren read less, sometimes it is difficult to understand what they are reading. But this is probably important both in school and in life.

The main thing is that the purpose of teaching history today is not only to transfer program knowledge, but also to produce new knowledge, which is achievable in the process of problem-based learning [1].

Without the ability to work with the text, a student will not be able to complete the UNT tasks. The teacher must purposefully and systematically organize the mastery of students in history lessons by a certain set of methods of action related to various facts (educational and information skills). Understanding the system of historical education as a socio-pedagogical phenomenon involves clarifying such aspects of the problem as the values and goals of education, the nature of the social order of teaching history, the mission of pedagogical historians, and criteria for effectiveness, education, etc.

This method provides the student with the skills to interact with the information contained in the educational subject. The learning process involves the active use of innovative methods for analyzing historical aspects and events – the method of project activity. The project activity consists of several components. First of all, the study of the problem of a historical nature, taking into accounts the consideration of the specific features of historical science.

In teaching history, various methods are used to involve students in research activities: cooperation with archives, the activities of the school scientific society and public relations, participation in Olympiads and competitions [2].

The project method involves students in research work. In our opinion, the development of a holistic process of meta-subject competencies formation in history lessons is based on:

- personal activity approach (S. Vygotsky, V.V. Davydov, L.V. Zankov, A.N. Leontiev, K.K. Platonov, S.L. Rubinstein, N.F. Fedorenko, D.I. Feldstein, V.D. Shadrikov, D.B. Elkonin, etc.);
- theories of cognitive abilities (V.N. Druzhinin, S.L. Rubinstein, B.M. Teplov, V.D. Shadrikov, etc.);
- concepts of the historical and psychological system of activity (P.K. Anokhin, Y.M. Zabrodin, B.F. Lomov, V.D. Shadrikov,);
- theoretical foundations of textual studies (G.Y. Aizenk, A. Anastasi, R. Gibel, K. Ingenkamp, V.V. Stolin, D. Wilms, A.G. Shmelev, etc.);
- concepts of individualization of education (A.A. Kirsanov, I. Unt);
- concepts of additional education (L.V. Bayborodova, V.M. Basova, V.A. Berezina, A.K. Brudnov, I.I. Buyeva, L.N. Builova, E.B.

Evladova, A.V. Zolotareva, M.B. Koval, L.G. Loginova, M.I. Rozhkov, V.V. Rubtsov, etc.);

– theoretical studies, historical and cultural sources of pedagogical design development (V.P. Bepalko, E.S. Zair-Bek, I.I. Ilyasov, M.V. Klarin, A.M. Moiseev, G.K. Selevko, Yu.S. Tyunnikov, T.I. Shamova, etc.) and psychological and pedagogical support for students (T. Anokhina, O.S. Gazman, I.V. Dubrovina, L.A. Petrunina, I.A. Smotrova, I.S. Yakimanskaya).

Interdisciplinary projects can act as an interdisciplinary integration of subjects and are an effective technology for the formation of components of meta-subject competencies, which in the future will contribute to the quality of historical education and the competitiveness of the student's personality [3].

Project activities based on extracurricular activities may be related to the historical materials being studied and may be related to a broader socio-historical context. These interdisciplinary projects are a good basis for the formation of meta-subject competencies in history lessons and can be viewed as an integrating factor. Proper organization of work on the project is also important: it includes independent work of students.

Characteristics of an interdisciplinary lesson:

- setting goals; the presence of research, heuristic, project, communicative-dialogic, discussion, game activities, the meaning of which is that the assimilation of any material is realized in the process of solving a practical or research task, a cognitive problem situation;
- creation of problematic situations requiring individual self-management (i.e. regulatory universal actions): the teacher creates a situation in which children can independently find solutions to certain tasks;
- activation of students' interest and enthusiasm for learning by involving other areas of knowledge in the lesson topic and relying on the personal practical experience of each student;
- reflection, translation of theoretical ideas into the plane of personal judgments and conclusions.

The methods of project activity in the lesson are universal, that is, they are used in various subject areas. As a result of studying history at school, students should acquire the following knowledge, ideas and meta-subject competencies:

1. Knowledge of chronology, working with chronology:

- showing the chronological framework and stages of the main processes, as well as the dates of the most important events in national and world history;
 - comparing the year with the century, determining the sequence and duration of historical events.
2. Knowledge of historical facts, working with facts:
- to describe the place, conditions, participants, results of the most important historical events;
 - grouping (classification) of facts according to various criteria.
3. Working with historical sources:
- reading a historical map based on a legend;
 - search for the necessary information from one or more sources (material, textual, visual, etc.);
 - compare data from different sources, identify their similarities and differences.
4. Description (reconstruction):
- a story about historical events and their participants (orally or in writing);
 - to describe the condition, lifestyle and professions of people in different historical epochs;
 - text and illustrations of the textbook, additional literature, layouts, etc. based on the creation of descriptions of historical sites and monuments.
5. Analysis, explanation:
- distinguish between a fact (event) and its description (source, historian's fact);
 - the ratio of individual historical facts and general phenomena;
 - names characteristic and significant signs of historical events and phenomena;
 - to reveal the meaning and significance of the most important historical concepts;
 - compare historical events and phenomena, identify their similarities and differences;
 - express opinions about the causes and consequences of historical events.
6. Working with versions and ratings:
- assessment of historical events and personalities presented in the educational literature;
 - identify and explain (prove) your point of view and assessment of the most important events and figures of history.

7. Application of knowledge and skills in communication and social environment:

- to use historical knowledge to reveal the causes and significance of the events taking place;
- to use knowledge about the history and culture of one's own and other peoples in communicating with people as the basis for dialogue in a multicultural environment in school and extracurricular life;
- support for the preservation of historical and cultural monuments (participation in educational and mass activities for the creation of school museums, the search and protection of historical and cultural monuments).

The formation of competitiveness, taking into account the formation of meta-subject competencies in history lessons for schoolchildren, involves a special organization of socially oriented student experience in self-determination and life and creative development. This is achieved through the purposeful and pedagogically adapted inclusion of students in the socio-cultural and educational - historical environment. The effectiveness of immersion in the educational and historical environment is associated with socio-cultural orientation, a multifactorial choice of knowledge, which are considered in the light of the categories of goals and means of competitive behavior, actualize the qualities of a competitive personality and acquire such important properties as value-semantic significance, interactivity, instrumentality [4].

We believe that in terms of regulating the educational content of history, it is created at the expense of a multifunctional environment, along with school basic education, additional education should take over – historical circles and electives as a creative school. The school of creativity for students in this process of historical education orients a person to the system of value – historical significant factor that affects the formation of civil identity of schoolchildren and contributes to the actualization of historical memory.

Historical memory is usually understood as a special way of developing a purposeful historical consciousness, reflecting modern aspects of the formation of meta-subject competencies in history lessons. At the same time, historical memory captures, first of all, aspects of the past that best correspond to the present. Historical memory is a manifestation of the process of systematization, preservation and modernization of the past experience of the country and the state in order to use it in meta-subject activities and return to the sphere of public consciousness.

Thus, in the practical part, a thematic questionnaire was included, in accordance with the tasks set, the formation of meta-subject competencies in history lessons includes several blocks – attitude to the subject of history as a whole, the relationship between technology development and socio-historical factors, and work on project activities [5,6].

The questions of the thematic questionnaire are closed, have a rating scale from 1 to 10, where 10 is the maximum score, 1 is the minimum. The assessment was conducted on a 10-point scale.

“History” is for me personally. The total score obtained from the sum of the responses of all respondents: 7.2. The data range from 8.1 to 6.5. The maximum values (9 and 10) were chosen by 35 respondents, and the minimum values were 6. The rest chose the average values – from 5 to 8.

The assessment on a 10-point scale of the importance of the subject of history for students was 6.8. In general, the survey of students showed a high assessment of the role of project activities in the formation of meta-subject competencies in history lessons.

So, we came to the conclusion that the priority task of modern education in general, including historical education, is not the transfer of ready-made knowledge, but the formation of a creative personality who is able and ready to adapt to changing reality, to master new historical knowledge during his life. Therefore, it is very important to teach each student to find the information they need in a historical text, study it independently and critically evaluate it at the level of meta-subject competencies.

REFERENCES

- 1 Baksansky O.E., Chistova M.V. Problem-based learning: justification and implementation / O. E.Baksansky, M. V.Chistova // Science and school. - 2000.- No. 1.
- 2 Borzova L.P. Games in the history lesson: a methodological guide for a teacher. - M.: Vldos-Press, 2001.
- 3 Vagin A.A. Methods of teaching history in secondary school. - M.: 2010.
- 4 Vyazemsky E.E., Strelova O.Y. Methodological recommendations to the teacher history. - M.: Humanitarian Publishing Center “Vldos”, 2001.
- 5 Chipysheva L.N., I. D. Borchenko, Yu. G. Makovetskaya and others. Formation of regulatory, cognitive and communicative universal educational actions [Electronic resource: collection of typical tasks / L. N.

Chipysheva, I. D. Borchenko, Yu. G. Makovetskaya, etc. – Chelyabinsk: CHIPPKRO, 2016. – 96 p.

6 Golubovskaya E. V. Formation of key competencies of students based on modern educational technologies/E. V. Golubovskaya// Municipal education: innovations and experiment. -2002.-No.5.-pp. 23-29.

ӨЛКЕТАНУ – ОТАНШЫЛ ТӘРБИЕНІҢ ӨЗЕГІ

АХМЕТОВА Б. Б.

тарих пәнінің мұғалімі, Көктөбе орта мектебі, Май ауданы

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты тарихи мақаласының мәні мен маңызы ерекше. Тәуелсіздіктің отыз жылдық тарихына арналған, өткенді саралап, бүгінгіні баянды етіп, келешегімізге бағыт бағдар көрсететін мақалада қамтылған мәселелер сан алуан. Мемлекет басшысы бұл еңбегінде «Бағдар мен белес», «Таным мен тағылым», «Қоғам мен құндылық», «Ұлағат пен ұстаным» деген тақырыптар қойып, кемел ойлы, кең тұрғыда туған халқымен ой бөліседі.

Біздің мақсат Президент мақаласындағы «Таным мен тағылым» жайында айтылған ойларды хал-қадірімізше саралап, тәуелсіздік және тарих тағылымы жайында пікір сабақтау.

Өркениетті қоғам құруға бет алған жұрттың бәрі де алдымен өзінің тарихи тамырын, тарихи жадын қалпына келтіруге күш салады. Қазақ тарихы осы күнге дейін отаршылдардың еркінше бұрмаланып келді. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық құндылықтар бүркемеленіп, оның орнына жасанды, қазақ менталитетіне жатпайтын рухани өлшемдер орнатылды.

Кез-келген халықтың тағдыры тамыры терең тарихтан бастау алатыны шындық.

Ұшқан құстың қанаты талатын кең байтақ Ұлы дала төсінде батыр бабалар тұлпардың тұяғын тоздырып жасаған ерліктері бізге аңыз болып жетті.

Қауырсын қаламын жанына серік етіп, халқына даналықтың сәулесін шашқан данышпан ғалымдардың даңғайыр еңбегі ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып бізге жетті. Біздің осындай тамаша

тарихымыз өскелең ұрпақтың рухын оятып асқақ армандарға бастай береді [1-76]

Туған жерге туынды тік! Халқыңа осылайша үндеу тастаған президент – Отанды сүю отбасыдан басталатынын айта келе, - «... Патриотизм туған үй мен туып-өскен өңірден басталады. Біз кіші Отанымыз арқылы бүкіл Қазақстанды сүйеміз» - деп жалпыұлттық қоғамдық сананы қалыптастыруды кезең-кезеңмен жүйелі түрде жүзеге асыруды түсіндіріп өтеді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Май ауданында жойылып бара жатқан мәдениет ескерткіштер және асыл мұраларымызды жүйелеп, оларды қалпына келтіру, сақтау, одан әрі дамыту мәселелеріне мән беріліп жаңғырту жұмыстары жасалған еді.

Сондықтан, бүгінгі білім беру жүйесінде өлкетануды оқу мен оқытуды ғылыми және әдістемелік деңгейін жетілдіру маңызды мәселе болып табылады.

Туған жерді, туған өлкені әр түрлі аспектілерде оқыту, білім мазмұнының практикалық жақтарын күшейту керек. Себебі қазіргі кезде жаһандану заманда жаратылыстану – математика бағытына көп көңіл бөлінуде. Өлкетанудың білім берудегі рөлі және оны жүзеге асырудың әдістемелік тәсілдеріне де көп көңіл беру керек. Заман талабына сай өлкетану жұмыстары әдістемелік жағынан кеңінен қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл бағыттағы ұсынымдамалардың мақсаттары мынадай ортақ міндеттерді қамтуы керек:

өз елінің ұлтжанды, нағыз патриоттары болатын Қазақстан азаматтарын тәрбиелеу;

білім алушыларға өз өлкелерінің табиғаты және мәдени дамуы мен тарихы туралы жан-жақты білім бере отырып, кәсіптік бағдар беру;

орта мектепте өлкетану жұмыстарын жоспарлаудың және ұйымдастырудың ерекшеліктерін айқындау;

пәнаралық, өлкетану тақырыптарын оқытудың үлгілерін ұсыну;

өлкетану бойынша сабақта және сабақтан тыс жұмыстарды өткізудің үлгілерін ұсыну;

білім алушыларға сапалы да терең білім беру арқылы оқу-тәрбие үрдісінде ішкі туризмді насихаттау;

дарынды балалармен жаңа заман талабына сай шығармашылықта инновациялық бағытта жұмыс жасау;

Республикалық маңызды ескерткіштерге тарихы мен мәдениетін тануға өлшеусіз маңызы бар ескерткіштер жатады. Жергілікті маңызы барларға тарихи және мәдени құндылығы бар ескерткіштер бірі Май ауданындағы Ақбалық хазірет кесенесі.

Ақбалық хазірет кесенесінің 2018 жылы 28 тамыз күні ашылды. Өңіріміздің киелі орындар картасына тағы бір нышан қосылған сәт еді. Қасиет қонған бабамыздың 21 жыл Ташкент пен Бұхарада дін танып, 12 пән меңгерген, 44 жасында хазірет атанған ұлағатты ұстаз өз заманында мешіт-медреселер салып, шәкірт тәрбиесіне өлшеусіз үлес қосқан. Орасан зор еңбектері ел аузында жүргенімен, аңыз тұлғаның есімі кең көлемде ұлықталмаған. Енді, міне, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде өшкеніміз қайта жанды. Май ауданында бас-аяғы 7 сакралдық орын болса, солардың бірегейі осы – Хазіреттің бейіт басы еді.

Әліде толық зерттелмей жатқан мұралар көптеп саналады. Қорытындылай айтқанда, өзіндік сыры мол тарихи қарашығындай сақтау әр адамның парызы.

Тәуелсіз еліміздің өскелең ұрпақтарын отансүйгіштікке тәрбиелеу жолдарының бірі – өлкетану жұмыстарын пайдалану арқылы тәрбиелеу екені айдан анық. Қазақ елінің кез келген аймағынан тарихи жәдігерлер мен деректерді көптеп кездестіруге болады. Мәселе соларды танып біліп, жергілікті жердің тарихы, мәдениеті, шаруашылығын, барлық ерекшеліктері жайлы мәліметтерді жүйелеп, зерделеп, оларды туған жерін тану, туған өңір, туған 21 жеріне деген сүйіспеншілігін оятудың ұтымды жолдары болып табылады. Патриоттық сезім жалпы адам баласының елін, жерін, өз тілі мен мәдениетін, тарихи ұлттық құндылықтарын қастерлейтін, батырларын үлгі тұтатын, елінің болашағына сеніммен қарап, өзіндік бағасын түйсінуін, қуаттап қолдауын пайымдайтын көрсеткіші болып табылады [2-89 б].

Өлкетанудың атқаратын қызметін келесідей бөліп көрсетуге болады:

– өлкетану жаңа ұрпаққа адамзаттың тарихи ескерткіштерін, әсіресе аймақтық ескерткіштерді сақтау және игеру міндетін шешеді. Әр адам үнемі әлеуметтік-мәдени дамудың үрдісіне ілесіп, адамзат қоғамы жасаған мәдени үлгілерді өз бетімен меңгеруі қажет;

– өлкетану өлке тұрғындарын әлеуметтік біріктіруді қамтамасыз етеді. Өлкетанумен айналысатын адам ата-бабаларының еңбегін жалғастырады және ұрпағының рухани ой-өрісін қалыптастырады;

– өлкетану әр дәуірдегі ұрпақ өкілдерінің рухани байланысын қамтамасыз етеді. Ол ата-баба мұраларына деген сыйластықты қалыптастырады. Өлкетану әрбір ұрпаққа тарихи келешектегі өз орнын және алдында тұрған міндеттерді саналы түсінуге мүмкіндік береді;

– өлкетану ғылым мен ағартуды, мәдениетті байланыстыра отырып, үнемі әртүрлі формада насихаттау, таныту іс-әрекетін атқарады;

адамгершілік борыш сезімі – өлкетану іс-әрекетін маңызды ынталандырушы күш.

Адам өзінің кәсіби қызметінің туған жердің тарихымен, тағдырымен байланысын сезіну және тарихи ескерткіштерді сақтау жауапкершілігін ұғыну арқылы өлкетанумен айналысуы тиіс. Өлкетанумен айналысқан адам рухани дамудың белгілі бір деңгейіне қол жеткізіп, өлкетанумен айналысу адамгершілік қажеттілікке айналады.

Әрбір жас өзінің кіші Отаны – туған аймағында тарихтан қалған қандай жәдігерлер барын, олардың мән-маңызын білгенде ғана туған өлке тарихын білуге, құрметтеуге деген сезімі оянады. Өлкенің кез келген оқушыларына тиісті білім беріп қана қоймай, олардың Ел мен Жердің қасиетін бағалайтын, туған топырақтың қадірін біліп, өңірін қадірлейтін және сол өңірдің зиялысына айналатын тұлға ретінде қалыптастыру. Бүгінгі өңір зиялыларын қалыптастыру ісі – ел іргесінің тірегін нығайту үшін жасалып жатқан қадам екенін айтып кетуге болады [3, 94 б].

Мұғалім оқушылардың бойында өткенге қатысты білім қалыптастыруға тырысуы керек. Басты нәрсе өлкеге қатысты жан-жақты ақпарат беру. Өлкетану жұмысын бұқаралық ғылыми-мәдени қозғалысқа айналдыру қажет. Әсіресе, тарихи өлкетануды кең ауқымға айналдыру.

Негізінен көптеген адамдардың өз жерінің, облысының, қаласының тарихы мен мәдениетін шынайы білгілері келетіні белгілі. Олар өз кезегінде көне көз қариялардан естіген, көрген дүниелері бар, яғни өлкесінің тарихын зерделеумен айналысқан, тек сол естіген-білгендерін жинақтатып, ары қарай зерттеу жұмыстарын жүргізісіп, яғни, материал жинау, әртүрлі адамдармен кездесу, соңынан одан сұхбат алу, кейін оларды жинақтай отырып, кітап, альбом, естеліктер шығарып, отандық өлкетанудың алтын қорын жасау қажет. Уақыт өткен сайын өлке тарихының жаңа парақтары ашылууда. Ата-бабаларымыздың қасықтай қанымен

жасалған тарихын әділ таразылап ұрпаққа мұрағат етіп қалдыру, зердесіне құю, санасына сіңіру, олардың туған ел мен жерге деген сүйіспеншілік сезімін ояту – әрбір азаматтың, аға ұрпақтың парызы.

Қазіргі кезеңде мұражай, мұрағат, кітапхана және оқу орталықтары сабақтастықты сақтаған және өлкетану жұмысының дамуына үлкен үлес қосуда. Ол ең маңызды міндет – азаматтық, қазақстандық патриотизм, Отанының өткен тарихына құрметпен қарау мен сүйіспеншілік тудыруды қалыптастыруда.

Адам өз халқының құндылықтарынан нәр алып жетілмесе, тамырсыздық дергіне ұшырайды. Тамырсыз ағаштың қатты желдің екпініне шыдамай құлап қалатыны сияқты, рухани жан азығы әлсіз адам қоғамға жат ағымдардың жетегіне тез ілесіп кете береді. Бұның алдын алу үшін туған өлкенің тарихын зерттеуді, оған оқушыларды белсене қатыстырудың қажеттілігін дәлелдейді. Елімізде тұрып жатқан әрбір ұлт өкіліне ұлтына қарамастан туған жердің тарихы мен салт-дәстүрі ортақ құндылықтар болып табылады [4,366].

Өлкетану отансүйгіштік сезімді – Отанға деген терен махаббатты тудырады. Мектептегі өлкетану, жалпы өлкетанудың бір бағыты болғандықтан, оқушының адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық, еңбексүйгіштік, тұлғалық дамуының маңызды факторы болып табылады.

Оқушылар тарихи-мәдени мұраны сақтауға үйренеді. Елдің игілігін нығайту мен сақтауға өзінің сүбелі үлесін қосуға тырысады.

Қорыта келгенде өлкетану сабақтары арқылы жалпы білім беретін мектептерде рухани жаңғырған, қоғамдық санасы қалыптасқан, ұлттық құндылықтарды көздің қарашығындай сақтай алатын, өлкенің көпұлттылық және көпмәдениеттілік жағдайына төзімді тұлға тәрбиеленеді. Таяу жылдары Қазақстанда көпұлттылықтың кемшілік емес, керісінше жетістік екенін түсінетін жаңа буын қалыптасатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сугирбаева Г. Д. «Тәуелсіздік және тарихи тұлға» III том. Шымкент. – 2021. – 7 б.

2 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы. – 2002. – 89 б.

3 «Қазақ энциклопедиясы» IX том. Бас редакциясы. – 1998. – 94 б.

4 Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы. – 2002. – 36 б.

ВКЛАД БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ В ВЕЛИКУЮ ПОБЕДУ НАД ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИЕЙ

БАТТАЛОВ А. Б.

магистр педагогики и психологии, учитель истории, СОШ № 27, г. Павлодар

В истории каждого народа есть личности, обладающие огромной силой, храбростью и отвагой, мощным национальным духом. Бауыржан Момышулы один из них - неординарная личность, умный, мужественный, боевой, честный командир, участник Великой Отечественной войны, Герой Советского Союза, Народный Герой Казахстана, панфиловец, участник битвы за Москву, писатель. Бауыржан Момышулы своим примером показал во время Великой Отечественной войны как надо любить и защищать Родину.

Выбранная тема направлена на то, чтоб подрастающее поколение должны обязательно знать историю своей страны, своего родного города, знать и помнить подвиги наших дедов и прадедов, которые защитили Отчизну от захватчиков.

Объект и предмет исследования выступили военные мемуары, мотивирующие цитаты и высказывания о военном искусстве, жизни и психологии.

Методы исследования, использованные для решения поставленной цели и задачи: теоретические методы, такие как анализ и синтез, обобщение; исторический метод, который позволяет исследовать возникновение, формирование и развитие процессов и событий в хронологической последовательности с целью выявить внутренние и внешние связи, закономерности и противоречия.

Новизна данного исследования заключается в каждом определении, высказанное Бауыржаном Момышулы в его мемуарах, цитатах является вкладом в науку о психологии человека и психологии войны.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что военные мемуары Бауыржан Момышулы оставили бесценное наследие для будущих поколений.

Народная мудрость привела его к мысли о том, что «офицер должен быть не столько солдатом кулачного боя, сколько солдатом ума». Он утверждает также «Среди прочих занятий командира главное - думать, думать, думать».

Родился в крестьянской семье. Казах. В 1929 году окончил 9 классов. Работал учителем, экономистом Промышленного банка, секретарём Исполкома Совета народных депутатов района, начальником районной милиции, инструктором Алма-Атинского городского военкомата Казахской ССР, прокурором района. Служба в РККА/СА. В Рабоче-Крестьянской Красной Армии с ноября 1932 по 1934 годы и с 1936 года, начинал рядовым красноармейцем. В 1933 году окончил полковую школу, артиллерийское военное училище, стал артиллерийским офицером. Служил на Дальнем Востоке у В. К. Блюхера, участвовал в боях с Японской Квантунской армией, у озера Хасан, командиром артиллерийской батареи, в июле-августе 1938 года. В 1939–1940 годах служил на Украине, участвовал в походах на Карпаты и присоединении Бессарабии. В 1940-м вернулся в Казахстан, работал старшим инструктором Казвоенкомата. В боях Великой Отечественной войны с сентября 1941 года в составе 316-й стрелковой дивизии под командованием генерал-майора И. В. Панфилова. Член ВКП(б) с 1942 года. В должности командира батальона 1073-го Талгарского стрелкового полка 316-й стрелковой дивизии (с ноября 1941 – 8-я гвардейская стрелковая дивизия, 16-я армия, Западный фронт) старший лейтенант Момышулы при обороне Москвы участвовал в 27-и боях. Во время второго генерального наступления вермахта на Москву с 16 по 18 ноября 1941 года батальон старшего лейтенанта Бауыржан Момышулы в отрыве от дивизии героически сражался на Волоколамском шоссе у деревни Матрёнино. Умелое руководство комбата позволило на 3 дня задержать фашистов на данном рубеже. После чего старший лейтенант Момышулы вывел батальон из окружения боеспособным. Героический боевой путь батальона под командованием Бауыржана Момышулы описан в художественно-исторической книге Александра Бека «Волоколамское шоссе». На фронте командиром батальона Б. Момышулы провел месяц, после чего был досрочно повышен в командирской должности – до командира «своего же» полка, оставаясь в звании старшего лейтенанта. Позже, будучи командиром 19-го гвардейского стрелкового полка,

26-30 ноября 1941 года гвардии старший лейтенант Момышулы в районе деревни Соколово Московской области вместе со своим полком в течение четырёх суток вёл упорные бои, успешно отбивая атаки противника. 5 декабря 1941 года Б. Момышулы был ранен, но поля боя не покинул. В ходе боя в деревне Дубровка Московской области он вновь был тяжело ранен. В январе-апреле

1942 г. 8-я гвардейская стрелковая дивизия и 9-я гвардейская стрелковая дивизия, командиром которой Б. Момышулы был назначен впоследствии, вели бои с дивизией СС «Мертвая голова» (Totenkopf) и участвовали в Демянской операции («Демянский котел»). Вскоре Б. Момышулы было присвоено звание гвардии полковника, и вышел приказ о его назначении командиром дивизией. В 1944 году Б.Момышулы окончил курсы усовершенствования офицерского состава при Военной академии Генерального штаба. С 28 января 1945 года гвардии полковник Бауыржан Момышулы командовал 9-й гвардейской стрелковой дивизией 2-го гвардейского стрелкового корпуса 6-й гвардейской армии 2-го Прибалтийского фронта. В феврале – марте 1945 года северо-западнее станции Приекуле (Латвия) части умело руководимой им дивизии прорвали три полосы сильно укрепленной обороны противника. В результате наступления дивизии было освобождено 15 населённых пунктов, нанесён значительный урон врагу в живой силе и боевой технике. Представление к званию Героя Советского Союза. За проявленные мужество и героизм в битве под Москвой капитан Бауыржан Момышулы в 1942 году был представлен к званию Героя Советского Союза, однако был удостоен его лишь посмертно 11 декабря 1990 года. Послевоенная биография. После войны продолжал службу в Вооружённых Силах СССР. В 1948 году повторно окончил Военную академию Генерального штаба, теперь уже по полной программе. С 1950 года – старший преподаватель Военной академии тыла и снабжения Советской Армии. С декабря 1955 года полковник Момышулы – в запасе. Член Союза писателей СССР. Автор тактических манёвров и стратегий. Читал лекции по боевой подготовке во время визита на Кубу в 1963 году (опубликованы в испаноязычных газетах). Встречался с Министром обороны Кубы Раулем Кастро и был удостоен звания почётного командира 51-го полка Революционных Вооружённых Сил Кубы. В военных учебных заведениях США, Кубы, Израиля, Никарагуа отдельно изучается военный опыт Момышулы. «Волоколамское шоссе» стало книгой обязательного чтения для членов Пальмах, и позднее для офицеров Армии Обороны Израиля. Фернандо Эредиа писал, что «большинство кубинцев начинают изучение марксизма-ленинизма с «Волоколамского шоссе» [2, с. 84].

Его талант командира, творчески мыслящего военного специалиста, раскрылся в период зимнего наступления 1942 года, когда он командовал полком. Действительно, в период зимних,

труднейших, кровопролитных боев под Москвой, наступательный бой имел свою психологию. Как человек аналитического ума Момышулы исследует психологию наступательного боя, сравнивая ее с оборонительной психологией. Предстоящий наступательный бой совершенно отличается от прошлых оборонительных боев и «по характеру, по климатическим и природным условиям совершенно разные, общая атмосфера совершенно иная. Там мы отступали, здесь наступаем». Момышулы раскрывает и значение исхода первого наступательного боя. Необходимость выиграть первый бой, который окажет огромное влияние на последующие бои. Он отмечает, что отступивших в первом бою - труднее второй раз посылать в атаку. Первый бой, тем более для наступающих - самый опасный [2, с.85]. Первый наступательный бой был в деревне Новосвиногово 6 февраля 1942 года. Момышулы описывает его следующим образом. «Мы подошли к Новосвиногово, имея взвод минометчиков под командованием капитана Рассохина. На волокушах мы тащили за собой восемь минометов. Когда подошли к деревне, я приказал капитану Рассохину все восемь минометов поставить рядом. Подготовили минометы с таким расчетом, чтобы ударить по одной окраине, по центру деревни и по другой окраине. ...Скомандовал открыть огонь. Восемь бойцов заряжают восемь минометов и одновременно производят восемь выстрелов, одновременно происходит восемь взрывов. Это было на рассвете. Немцы еще спали. Так по обеим окраинам и центру села произведено 48 взрывов. Эффект получился потрясающим. Когда сразу восемь мин летят, воют, получается сильный звуковой эффект, когда они рвутся, происходит огромный залп. В обход идет взвод роты автоматчиков политрука Малика Габдуллина. Два часа боя, деревня за нами, захвачено 85 автомашин с продуктами и боеприпасами, убито 80 немцев, взято 25 пленных» [2, с. 85].

Из данного высказывания Бауыржана Момышулы мы можем сделать вывод, что нанести поражение, разгромить или уничтожить противника можно только наступлением - «путем непосредственного нападения» или прочной обороной - «нанеся противнику... мощные огневые удары по конкретно избранному объекту». Следовательно, боевые действия показали Момышулы, что основным видом боевых действий для достижения победы является наступление. «И в обороне, и в наступлении, - решающим является, - считает Момышулы, - огонь в сочетании с маневром войск». Следовательно, управлять боем - значит управлять огнем, создать массу огня над

головой противника, прижать его ко дну окопов». Как командир нового типа Бауыржан Момышулы решительно отвергал прежний способ наступления: поражение противника только лишь перед цепью наступающей пехоты, медленное «вгрызание» в оборону противника и постепенное преодоление каждой оборонительной позиции. Такой способ наступления, подчеркивал Б. Момышулы, не обеспечивает максимального использования огневых и маневренных возможностей боевой техники, поступившей на вооружение войск, и препятствует повышению темпа наступательного боя. В правильном построении боевого порядка подразделений видел Момышулы успех наступательного боя. За неимением больших сил и постоянной недоукомплектованностью подразделений построения боевого порядка были разными. Так, попав в окружение под Миловани, боевой порядок строит ромбом, не развертывая пулеметы, не используя артиллерии. Решает, «воспользуясь беспечностью немцев с боями перевалить через большак, добраться до леса, до надежного укрытия и в последующем двигаться по просеке и по пересеченным дорогам на Волоколамск» [3, с. 44]. Кроме того, «наступать умеренным шагом, а не перебежками, как это принято, прицельных выстрелов не производить, так как они будут задерживать темп движения. Первая рота в линию, вторая рота в линию, третья рота в линию, взвод связи, пулеметная рота в линию, артиллерия и обоз в середине» [2, с. 120]. В рапорте от 27 октября Б. Момышулы этот бой описывает следующим образом. «Мы стояли в этом котле ловушки. Время было 10.00, ожидать здесь темноты означало выдать себя... Было приказано каждому держать винтовку у пояса в горизонтальном положении, стволом в сторону противника, не нарушая линии цепи, идти умеренным шагом и не целясь стрелять по команде огонь, но, говорил я командирам - не в воздух и не в землю, чтобы траектория не превышала роста немца стоящего и лежащего, одним словом стрелять ощупью, на глаз грубой наводкой. И «грубую наводку» требовало время. Расчет был сделан на массовости 600 одновременно выпущенных пуль. Пошли, первый залп (внезапный для немцев). Второй, третий залпы - положили среднюю колонну почти полностью, за исключением мечущихся из стороны в сторону на четыре стороны, добывая среднюю, поражая первую и третью колонны противника, которые от потерь пришли к полному замешательству. Перевалив большак через убитых и раненных (последних было мало) мы шли, не прекращая огонь. Немецкая пехота, застигнутая врасплох, не сумела открыть огонь по нас, а

лишь когда до леса оставалось 200–300 м., кинули на нас 9 танков, поливая пушечным и пулеметным огнем схода. Так как расстояние, отделявшее нас от танков, было порядком не менее 2 км, мы успели укрыться в лесу и встретили танки огнем двух выделенных орудий в 500 м, подбили два головных танка, а остальные, отстреливаясь, повернули назад» [3, 37]. Одним из необходимых условий достижения победы в бою, Б. Момышулы видел в непрерывном, тщательном изучении местности и противника. «Что за местность впереди, которую нам предстоит пройти с боем? Что за противник, с которым нам придется встретиться? Как он построил свой стан? Что нам подскажет вид вражеского гнездышка?», - думает он, организовывая бой [4, с.35].

Уяснив замысел старшего начальника, Момышулы понимает, что «противник держит Соколово неспроста. Соколово плацдарм для нанесения контрударов по прорвавшимся главным силам нашего корпуса. Соколовская группа имеет задачу: во что бы то ни стало продержаться до подхода из глубины резервов. Противник получает подкрепление и снабжается из Старикова через деревню Трошково. Поэтому, ... Соколовская группа противника в первую очередь должна быть лишена путей подвоза и отрезана от прибывающих подкреплений. Тогда Соколово неминуемо падет» [5, с.44]. Но чем брать? Для артподготовки нет артиллерии: кроме винтовок и автоматов нет ничего. Принимается такое решение: захватить все шесть дорог и все шесть населенных пунктов. Но где ключ к победе. Все шесть дорог сходятся в Бородино. Захватом Бородино нарушится стойкость, нарушится основа боевого порядка противника, захватом же других деревень стойкость не нарушится. Тщательно изучена местность, определены и уточнены задачи. Момышулы отмечает, что «изучив местность по карте, командир должен лично выйти на место будущих действий, изучить его характер, расположение противника и потом только принять решение, с какой стороны ударить, какой маневр применить при ведении боя». Действительно, карта - это одно, а местность - другое, «смотрим на карту: на ней находим только безмянные сараи и отдельные дома. Кроме Трошково, никаких деревень не указано. А здесь вместо одного шесть населенных пунктов», поэтому командир должен быть творческим человеком. При подготовке боя за населенный пункт Трошково, командир полка на рекогносцировке воочию убедился, что «на местности оказалось совсем не то, что наметили раньше на карте. От Старой Руссы на Холм идет большак, дальше — деревня

Бородино. От большака дороги на деревни Соколово, на Трошково и две небольшие деревни». И на месте приходилось решать «тысячи вариантов» [2, 160]. Во всех случаях наиболее выгодно на местности уточнить все интересующие вопросы. Хотелось бы остановиться на проведении рекогносцировки командиром батальона Б. Момышулы на выс. 151,0 с командиром роты лейтенантом Краевым. Впервые, при наличии времени командир батальона может провести рекогносцировку в районе обороны батальона отдельно с каждым командиром роты. Так, в нашем случае «вот уже два часа» изучается высота, знакомятся с окружающей местностью и оценивается она «с точки зрения предстоящего боя». Бауыржан Момышулы доводит до подчиненного возможное построение боевого порядка противника и пути их выхода. «Надо полагать, - говорит он, - что враг пойдет по одной из этих дорог. Ему будет очень удобно воспользоваться густым лесом и подойти вплотную». Кроме того, проигрывает варианты действия роты в различных ситуациях. Момышулы учит командира роты: «Но ты не воюй в лесу. Нет никакой надобности, имея восемьдесят человек, играть с противником в прятки. Ты отступи, выйди из леса вот сюда на прогалину. На открытой местности удобнее встретить врага прицельным огнем» [6]. Опытный командир, он разъясняет порядок уничтожения противника при подходе его разведки и основных сил, объясняет слабые и сильные стороны противника. В его замечательной книге «За нами Москва», которая обошла весь мир, мы читаем: «Надо подождать, пока немцы метров на сто пятьдесят - двести выйдут из леса, и тогда открыть огонь в упор. Для начала он вышлет разведку. Подпусти разведку как можно ближе к себе и уничтожить ее до последнего... Как только немцы окажутся на открытой поляне, подпусти их ближе и бей в упор из пулеметов, винтовок - прими их в огневые объятия. В таких случаях выигрывает тот, кто не боится ближнего боя» [6, с. 79]. Организация взаимодействия и управления, всестороннее обеспечение боя, хотя положение везде было тяжелое, было основой проведения рекогносцировки. Не забыт вопрос и выделения средств усиления, действия вторых эшелонов. Здесь, на этом небольшом примере, мы видим Бауыржана Момышулы, как талантливого, волевого командира, умеющего мыслить тактически грамотно.

Легендарный герой отмечал, что ни один командир, ни один красноармеец не должен бояться того, чтобы самому проявить инициативу в бою, действовать смело и умело. Она должна быть

проявлена строго сообразно с обстановкой. Он считал, что «дело военных - обучать призванного в армию гражданина военному делу, технике, приемам боя, солдатскому ремеслу, одновременно же продолжать и общее воспитание».

Выполняя задание в тылу врага старший лейтенант Бауыржан Момышулы вывел из окружения близ Волоколамска 690 советских воинов. Он участвовал в 27 боях при обороне Москвы. Эти исторические события ярко описал в своей книге «Позади Москва», которая была переведена на языки многих народов мира. Это был незаурядный, исполненный геройского духа боевой офицер. Он занимает особое и достойное место в истории Казахстана. О том, что военный опыт Бауржана Момышулы отдельно изучается в военных учебных заведениях Кубы, Израиля, Никарагуа говорит о многом. Военные мемуары Бауыржан Момышулы вошли в список обязательной литературы для слушателей военных учебных заведений. В своих военных мемуарах «Психология войны», «За нами Москва», «Генерал Панфилов» и других произведениях оставил бесценное наследие для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1 Феномен казахского народа: к 100-летию со дня рождения Бауыржана Момышулы / Достанбаев Т. // Мысль. – № 10. – 2010. С. 10–12.

2 Муханбеткалиев Х. С. Бауыржан Момышулы - талантливый военачальник

3 Кокшетау, 2005. [Электронный ресурс]: <https://docplayer.com/38872576-Vklad-bauyrzhana-momyshuly-v-razvitie-taktiki-nastupatel'nogo-boya-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-baurzhana-momyshuly.html>

4 Психология войны: Книга-хроника/ Сост. Мырзахметов М. Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 240с. (Огненные годы), 1990, 252 с.

5 Момыш-улы Б. За нами Москва. Записки офицера. — Алма-Ата : Казгослитиздат. – 1962. – С. 211.

6 Момышулы Б. Генерал Панфилов. – Алма-Ата: Казгослитиздат. – 1966. – 250 – С. 7.

7 Серикбаев К. С. Его след в военном искусстве. – 2015. [Электронный ресурс]: <https://sarbaz.kz/history/ego-sled-v-voennom-iskusstve>

СҰЛТАН СЕЙІТХАН ЖАНТУРИН ЖӘНЕ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ РЕФОРМАЛАРЫ

ЕРИШЕВА Т. А.

тарих магистрі, аға оқытушы, А. Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Отандық тарих ғылымы үшін Ресей империясының Қазақстанға қатысты империялық саясаты, отаршылдық саясатты жүзеге асыруға қатысқан тұлғалардың қызметі өзекті мәселелердің бірі. Ресейдің империялық басқару жүйесіне қызмет еткен тұлғалардың бірі – Сейітхан Ахметұлы Жантурин (1837-1891). С. Жантурин қазақ тарихындағы күрделі кезеңдердің бірінде өмір сүрді.

1837 жылы Сейітхан Тобыл-Торғай өңіріне белгілі билеуші-сұлтан Ахмет Жантурин мен Башеке Шотаеваның отбасында дүниеге келді. 1844 жылғы Ахмет Жантуриннің қызметі жөніндегі формулярлық тізімде балалары жөнінде ұлдары Сейіт – 6 жаста, Сақыпгерей – 4 жаста, қызы Ғазиза – 2 жаста деп көрсетілген [1, с. 44].

Сейітхан Жантурин әке жолын қуып, патшалық отаршылдық билікке қызмет етті. Сейітханның әкесі Ахмет Жантурин (1810-1851) – Жәдік сұлтан әулетінен шыққан, Хиуа ханы Қайыптың ұрпағы. Сейітханның анасы – Башеке Шотаева, Орта жүз ханы Абылайдың ұрпағы, билеуші-сұлтан Шотай Бақтыгереевтің қызы [2, с. 66]. А. Жантурин 1841-1851 жылдары 10 жылдай Кіші жүздің Шығыс бөлігінің билеуші-сұлтаны қызметін атқарады. Ахметтің бауыры Мұхаммед Жантурин оның көмекшісі болады.

А. Жантурин орыс оқу орындарында қазақ балаларының оқуына себепші болды. Ахмет сұлтан 2-ші Неплюев кадет корпусына өзінің баласы Сейітханды, немере інілері Махмұд пен Омарды, Айтөре мен Күнтөре Сейдалиндердің, Жәнібектің және кара қазақ Маусымбайдың балаларын оқуға береді. Кейін Орынборда Шекара комиссиясы жанынан құрылған бірінші қырғыз мектебіне Алтынсарының ұлын, Қалжан және Хамза Қаржасовтарды, өз молдасының екі ұлын, - Хисаметдинді, Көшербайды, Құлыбекті және тағы 20 ұл баланы оқуға жібереді [3, с. 2]. Ахмет сұлтан алдағы уақытта Ресей империясы орысша сауаты бар адамдарды өлкені басқаруға тартатынын түсініп, өз баласы Сейітханның да орысша оқығанын қалаған.

Патша әкімшілігінің мақсаты қазақ балаларын орыс оқу орындарында оқытып, империялық жүйеге қызмет ететін кадрларды дайындап шығару болды. Ахмет Жантурин оқуға жіберген қазақ балалары кейін әскери және әкімшілік басқару жүйесінде әртүрлі лауазымдарда (уездік сот, уез бастығының көмекшісі және т.б.) қызмет ете бастады [3, с. 2]. ХІХ ғасырдың екінші жартысында орыс оқу орындарында білім алған қазақ балалары патша үкіметіне қызмет еткен ерекше шенеуніктер тобын құрай бастады.

А. Жантурин 1849/1850 жылы Санкт-Петербург қаласына барып, императордың қабылдауында болған [4, с. 25]. Петербургке сапары кезінде А. Жантурин императордың жарлығы бойынша полковник шенін алады, депутация құрамында болған 12 жастағы Сейітхан Ахметұлына алтын сағат табысталады [2, с. 74]. Т. Боранғалиұлының айтуынша, Ресей этнографиялық музейінің қорында сақталған «Қазақтардың топтық портреті. 1840 жылдардың соңы. Кат № 22» суретте А. Жантуриннің депутациясының мүшелері және Ахметтің ұлы Сейітхан бейнеленген [5]. Сейітхан бала кезінен әкесінің қасында жүріп, ел-жер көріп, көп нәрсені үйренген. Ахметтің осы алыс сапарға баласы Сейітханды ертіп апаруы баласының болашағына сеніммен қарағанын көрсетеді.

1855 жылы 25 қазанда Орынбордағы Неплюев кадет корпусын бітірген кезде Сейітхан Жантуринге сотник шені беріледі. Ол 1860 жылы 15 ақпаннан Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасында қызмет ете бастайды. 1860 жылдың 10 маусымы мен 1 қыркүйегі аралығында қазақтардың қыстауларының өртенуі бойынша тергеу жүргізу үшін облыстың Шығыс бөлігіне іс-сапарға жіберіледі.

1862 жылы 5 шілдеде есаул, 1866 жылы 21 мамырда әскери старшина болады. 1868 жылғы 21 қазандағы Ережеге байланысты 1869 жылы 1 қаңтардан бастап Торғай әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырманы орындаушы кіші шенеунік қызметіне тағайындалады [1, с. 360].

Патша үкіметі 1867-1868 жылдары Қазақстан аумағында әкімшілік реформалар жүргізгені белгілі. Бұл реформалардың мақсаты жалпы империялық басқару тәртібін енгізу және қазақ жерін толық отарлап, әкімшілік жағынан бағындыру еді. 1868 жылы II Александр «Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша Ереженің» жобасын бекітті.

С. Жантурин 1868 жылғы Уақытша ережені енгізуге байланысты жауапты міндеттерді атқарды. Ы. Сариева бұл жайында: «...1868

жылғы Ережені мойындамай патшаға қарсы соғысуға келіскен Торғайдағы арғындар мен қыпшақтар 1869 жылғы көтеріліске жөнді қатыса алмады. Себебі, «патша үкіметіне, оның қуатты қаруына қарсы тұрарлық арғын мен қыпшақтың күш-қуаты да, мүмкіндігі де жоқ» - деп, уез бастығының көмекшісі Тілеумұхамед Сейдалин, есаул Махмұт Жантурин және оның немере ағасы, генерал-адъютант Крыжановскийдің қарауында ерекше тапсырманы орындаушы шенеунік, подполковник сұлтан Сейітхан Жантурин, арғынның беделді адамы, әскери старшина Қазыбек Шегеновтер қарауындағы халықты көтеріліске қатыстырмай, қырғыннан аман сақтап қалды» [6, 9 б.] - деп жазады.

Орынбор генерал-губернаторы тағайындауымен С. Жантурин 1869 жылдың 30 сәуірі мен 7 шілдесі аралығында Орал облысы қырғыздары арасында жаңа ережені енгізу үшін жіберілген ұйымдастырушылық комиссияның мүшесі болып қызмет етті. 1869 жылғы 18 маусым мен 20 қыркүйек аралығында Орынбор генерал-губернаторы Сейітханды флигель-адъютант, полковник, граф Борхқа Орал облысының Ембі уезінің қырғыздарына жаңа ережені енгізуге жәрдемдесу үшін Ақтөбе бекінісіне іс-сапарға жібереді. Торғай облысының әскери губернаторы 1870 жылы ақпанда С. Жантуринді Елек қаласында ашылған сайланған билердің төтенше аралас съезіне, 1869 жылы қазақ даласында болған тәртіпсіздіктер кезінде қырғыздар жасаған түрлі қылмыстық істерді шешуге қатысуға тағайындайды. Бірақ басшылықтың өкімі бойынша съезд жұмысы тоқтатылып, бұл іс-сапарға бармайды.

Ереже енгізілгеннен кейін, 1870 жылы 10 маусым мен 15 тамыз аралығында Орынбор генерал-губернаторының Орал және Торғай облыстарына сапары кезінде Сейітхан тілмаш қызметін атқарады. Сондай-ақ басқа уездер шегінде қазақтардың жазғы көшіп-қонуы жөнінде ережелер құрастыруы үшін Ақтөбе қаласында өткізілген, Торғай облысының Елек, Ырғыз уездерінің және Орал облысының Орал, Ембі, Гурьев уездерінің әртүрлі қазақ руларынан сайланғандардың арнайы съезіне қатысады.

1875 жылы 13 тамыз – 2 қазан аралығында Орынбор генерал-губернаторы Орал және Торғай облыстарын аралаған кезде Сейітхан онымен бірге болады. 1877 жылы 12 шілдеден 10 қыркүйекке дейін Торғай облысының әскери губернаторы облысты аралағанда оның жанында болады. Сейітхан Ресей империясының жоғары дәрежедегі шенеуніктері сенім артқан және олармен тікелей қарым-қатынас жасаған тұлғалардың бірі болды.

Өте жақсы, ыждағатты қызметі үшін 1870 жылы III дәрежелі Станислав орденімен және 1874 жылы 24 маусымда III дәрежелі Әулие Анна орденімен марапатталады. 1878 жылы 8 қыркүйекте подполковник шені беріледі. 1881 жылы 31 қаңтарда ауруына байланысты және өтініші бойынша қызметтен босатылады.

Сонымен бірге Сейітхан білім саласына да үлес қосты. 1870 жылы Торғай әскери губернаторы оны қыздар гимназиясының қазақтар тарапынан қамқоршылық кеңесінің мүшесі етіп тағайындайды. Осы жылы Орынбор өлкесінде бұратаналарға арналған мұғалімдер мектептерін құру туралы ережелерді әзірлеу үшін жасақталған арнайы комитеттің мүшесі болады [6, с. 361-362].

Сейітхан 1879 жылы маусым айында 2 ай демалыс алады, кейін бұл демалысы ауруына байланысты 1880 жылғы 29 мамырға дейін ұзартылады. 1881 жылы 31-қаңтарда С. Жантурин ауруына байланысты және өтінішіне сәйкес қызметтен босатылады.

Сейітхан Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің қызы Хадишаға үйленеді. С. Жантуриннің 1881 жылғы толық қызметтік тізімінде ұлы – Сәлімгерей, қыздары – Зухра және Бибі-Рабиға көрсетілген [1, с. 363]. Сейітхан Жантуриннің ұлы Сәлімгерей Жантурин белгілі қоғам қайраткері, XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыс жетекшілерінің бірі болды. Бірінші Мемлекеттік думаның мүшесі болып, онда мұсылмандар фракциясының құрамына кірген.

Сейітхан Жантурин әкесі Ахмет сияқты көп жылдар бойы қазақ халқының ауызша шығармашылығының үлгілерін жинақтаумен айналысты. 1875 жылы бұл материалдардың бір бөлігі Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің «Жазбаларында» басылды [7]. С. Жантурин мен Т. Сейдалиннің аудармасымен Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жыры, Шалкиіз жыраудың екі толғауы ең алғаш рет басылып шықты.

Сейітхан 1883 жылы «Коннозаводство» журналында «Қазақ жылқы шаруашылығының очерктері» деген еңбекті жариялайды [8]. 1885 жылы Орынборда С. Жантуриннің «Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи» [9] деген еңбегі басылып шықты. Бұл еңбекте С. Жантурин жолма-жол аударған қазақ жырларын П. Распопов өлең шумақтарымен берген.

Кейбір деректер бойынша Сейітхан өлең жазып, ән шығарған. Қ. Сәтбаев 1923 жылғы 13 желтоқсанда «Қазақ тілі» газетіне «Байшуақ» деген бүркеншек атпен «Обаған» әні туралы мақала жариялайды. Бұл мақалада «Обаған» әнінің шығу тарихы

баяндалады: «... бұрынғы заманда Өсіп дейтін мырза болған екен... Өсіптің бала дегенде Ахық дейтін жалғыз ғана қызы болыпты. Ен дәулеттің арқасында өрім талдай бұралып өскен Ахық сұлуға Құдыкейкі Ахмет Жантуриннің офицер баласы ғашық болады. ...Сөйтіп жүргенде, Жантуринді әскер бастығы ұлық Орынборға шақырып әкетеді. Орынборға барып ашық кеуделі, нұрлы бет, құбылмалы қала әйелдерімен жүріп, баяма ғашықтықпен әбден танысып алған соң, Жантуриннің көңілі басылады. Махаббаты суый бастайды, Ахық ұмыт болады. ...Ахық Жантуриннің шығарып берген әуелгі өлеңдерін үнемі әндетіп айтып отырады екен. ...Сол уақыттағы Ахықтың әндетіп шырқап көңілін басатын әні осы «Обаған» екен» [10, 314-316 бб.].

Сонымен, Сейітхан Жантурин мемлекеттік басқару жүйесінде қызмет етіп, XIX ғасырдың екінші жартысындағы әкімшілік-территориялық реформалардың жүзеге асырылуына үлес қосты. Патша үкіметі оған адал қызметі үшін түрлі марапаттар мен әскери шендер берді. С. Жантурин қызметтік жолын 1860 жылы сотник шенінде бастап, 1881 жылы подполковник шенінде ауруына байланысты қызметтен кетеді. Бұған қоса, С. Жантурин зерттеу жұмысымен де айналысып, қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтап, басып шығарды.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (грант № АР19679853 «Торғай облысының аумағындағы Ресей империялық институттары мен жергілікті басқару органдары (1868-1917 жж.): отарлық жүйенің бейімделу практикалары»).

ӘДЕБИЕТТЕР

1 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков: в 10 томах. Том VIII. Часть 2. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. / Б.Т. Жанаева; научный ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2006. – 962 с.

2 Избасарова Г.Б. Принципы функционирования властной элиты степи в политической организации Российской империи (на примере службы султана Ахмета Джантюрина) // Вестник Московского университета. Сер.8. История. – 2015. – № 5/6. – С. 64–79.

3 Карджасов Х. Из воспоминаний о султани Ахмеди Джантюрине. // Тургайская газета. – 1895. № 28. – С. 2–3.

4 Султанғалиева Г. С. Судьба мусульманского лидера начала XX века, султана Салимгирея Джантюрина: исторические условия и границы деятельности // Политические лидеры тюркских и мусульманских народов Евразии: судьбы, идеи, личности. Начало XX века: материалы Международной научно-практической конференции (30 сентября 2016 года). – Алматы: КазНПУ имени Абая, 2016. – С. 25–27.

5 Боранғалиұлы Т. Дагеротиптегі Балғожа би: Ыбырай Алтынсариннің атасы туралы тың деректер. // «Egemen qazaqstan». 29-желтоқсан 2021 ж. [Электронды ресурс]. – URL: <https://egemen.kz/article/300235-dagerotiptegi-balghodga-bi-ubyray-altynsarinninhatasy-turaly-tynh-dereker> [қаралған күні: 25.04.2024].

6 Сариева Ы. Текті Торғай / Ы. Сариева. – Алматы : Өлке, 2000. – 216 б.

7 Образцы киргизской поэзии, собранные и переведенные членом-сотрудником султаном Т.А. Сейдалиным и действ. членом султаном С.А. Джантюриным (с художественным переводом П.Н. Распопова) // Записки Оренбургского отдела Императорского русского географического общества. – Оренбург, 1875. – Вып. 3. – С. 253–255.

8 Джантюрин С. Очерки киргизского коневодства // Журнал коннозаводства. – 1883. – № 7. – С. 1–43. – № 8. – С. 1–24.

9 Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи. С подстрочного перевода, сделанного султаном Джантюрином, переложил русскими стихами П. Распопов. – Оренбург: Типо-Литография Ефимского-Мироничского, 1885. – 85 с.

10 Сәтбаев Қ. Тандамалы / Құраст. К. А. Ақышев, Т. М. Әлжанов. 2-ші бас. – Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. – 384 б.

ЭЛЕКТОРАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

КАППАСОВА Г. М.

PhD, асс. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

КАМАЛ Н. Ж.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В связи со значительным ростом количества выборов и референдумов в Казахстане за последние годы становится важным изучение электорального поведения граждан. Имеющийся опыт выборных процессов позволяет проводить комплексные исследования, выявлять особенности и тенденции. Это также важно потому, что избирательная практика казахстанцев в перспективе будет только масштабироваться с учетом имеющихся темпов реформирования выборного и партийного законодательства [1].

На подобный статус-кво также влияют изменения в избирательной системе страны. Так, по мнению экспертов, на это влияют факторы роста количества зарегистрированных политических партий и нововведения в выборное законодательство. В частности, снизился партийный барьер для прохождения в Мажилис – с 7 до 5%. Наряду с этим, был внедрен подход на основе одномандатных округов. Прямым способом отныне избираются 30% от состава Мажилиса, 50% от состава маслихатов областей и городов республиканского значения, а также весь состав районных маслихатов [2].

Данная статья представляет собой анализ результатов социологического опроса, проведенного Институтом Евразийской интеграции, специализирующимся на политологических и социологических исследованиях (г. Астана). Исследование под названием «Массовый опрос по изучению электорального поведения казахстанцев» проходило в период с 30 января по 10 февраля 2023 года. Изучение общественного мнения представляло собой массовый опрос методом «face to face», выборка – 1 200 респондентов из всех регионов Казахстана в соответствии со структурой населения согласно данным БНС АСПиР РК. В ходе исследования были охвачены замеры избирательной активности, мотивы участия, факторы и другие вопросы.

Так, согласно массовому опросу Института Евразийской интеграции, 34,1% участников опроса отметили, что постоянно участвуют в выборах органов власти. Почти половина (46,8%)

опрошенных также подчеркнула свое участие, но с оговоркой, что это зависит от обстоятельств. Тем самым свою электоральную активность в той или иной степени отмечают чуть более 80% респондентов. Подобный высокий показатель указывает на наличие опыта у большинства граждан в участии в электоральных процессах. При этом следует подчеркнуть, что вероятно ответы респондентов могли предполагать не постоянную электоральную активность, а участие в разное время в выборах различных государственных институтов – президента, парламента, маслихатов, акима.

Вместе с тем, 15,5% опрошенных лиц указали на то, что никогда не участвовали в выборах. Затруднились ответить на вопрос 3,7% граждан.

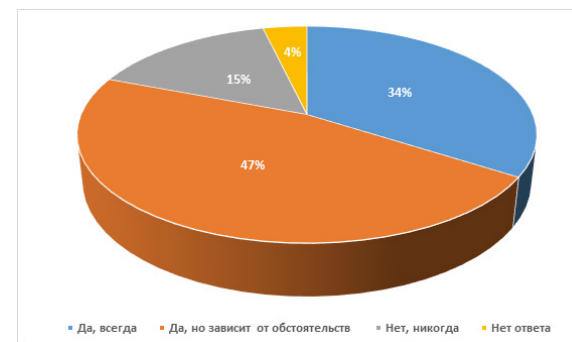

Рисунок 1 – Уровень участия граждан в выборах органов власти

В ходе исследования, проведенного Институтом Евразийской интеграции, задачей также было определить главные мотивы участия граждан в электоральном процессе – Общереспубликанском референдуме по вопросу внесения изменений в Конституцию РК, который стал одним из главных политических событий в 2022 году. Следует упомянуть, что тогда поправки затронули 33 статьи главного закона и были направлены на ограничение ряда полномочий президента, усилении парламента, а также меры, способствующие развитию гражданского общества и защите прав человека [2]. По сути, он затрагивал большую часть пакета политических реформ, предложенного Касым Жомартом Токаевым в новых политических условиях.

Согласно результатам массового опроса, из тех, кто участвовал в референдуме-2022, существенная часть или 58,8% отметила, что обычно всегда участвует в голосовании и рассматривает это как возможность выполнить свой гражданский долг. Тем самым среди казахстанцев популярно чувство ответственности за происходящие события в стране. Кроме того, подобная тенденция указывает на то, что граждане видят участие в выборах и референдумах в качестве основного инструмента влияния на общественно-политические процессы и представление своих интересов в базовых институтах власти.

Менее трети респондентов (29,7%), участвовавших в референдуме, сообщили о том, что от голоса каждого зависит будущее страны. При этом примечательно, что в этом их убедили именно президентские политические реформы, объявленные в том же году. Это указывает на доверие к проводимому политическим руководством курсу и чувство сопричастности к дальнейшему развитию страны. В этом контексте следует отметить, что 14,8% респондентов своим участием в референдуме хотели проверить, насколько демократичным стал процесс голосования по сравнению с прошлыми годами.

22,2% информантов сообщили, что достигли возраста, позволяющего принять участие в голосовании и поэтому решили воспользоваться данным правом.

На мнение 6,6% участников опроса повлияли агитационные материалы и активная информационная кампания. Подобный низкий результат может свидетельствовать о слабом информационном продвижении референдума-2022. 4,1% опрошенных указали, что их кто-то попросил.

*Отвечали только респонденты, принявшие участие в референдуме-2022

Рисунок 2 – Мотивы участия граждан в референдуме-2022, %

В ходе исследования также были выявлены факторы, влияющие на повышение электорального участия граждан. Важно подчеркнуть, что среди респондентов отсутствовало единое мнение, и они выбирали различные по своему характеру ответы. Так, почти половина опрошенных (49,2%) в качестве основной причины для увеличения электоральной активности казахстанцев отметила эффективность предлагаемых политических реформ, а также их честность, конкурентность и открытость. По их мнению, граждане должны быть уверены в том, что эти предложения изменять их жизнь к лучшему.

Почти треть (32,5%) информантов заявило, что партии и кандидаты должны проводить более активные и содержательные избирательные кампании. Тем самым в обществе присутствует явный спрос на качественные политические программы на выборах различных уровней.

28% опрошенных считает, что задача повышения политической культуры граждан возлагается на государство.

Следующими по популярности факторами респонденты назвали активную информационно-разъяснительную работу Центральной избирательной комиссии РК (23,8%) и системную работу партии и кандидатов с избирателями между электоральными кампаниями (23,6%).

В то же время, 13,8% участников опроса выступили за использование в отечественной избирательной системе опыта

зарубежных стран в части организации электоральных процессов и отметили, что в Казахстане плохо развиты электоральные традиции.

*Сумма не равна 100%, т. к. респонденты могли выбрать несколько вариантов ответа

Рисунок 3 – Факторы, влияющие на рост электорального участия граждан, %

Таким образом, в условиях масштабирования политических процессов в Казахстане электоральная активность зафиксирована на достаточно высоком уровне – подавляющая часть респондентов (80%) в той или иной степени имеет опыт участия в выборах, из них чуть больше трети респондентов всегда участвуют в голосованиях.

Кроме того, согласно результатам массового опроса Института Евразийской интеграции, основным мотивом при участии в электоральных процессах для больше половины граждан выступает гражданский долг. Подобная тенденция указывает на повышенное доверие к голосованию как к инструменту влияния на общественно-политические процессы.

Тот факт, что чуть менее трети граждан чувствует свое влияние и ответственность за будущее страны, также является позитивным сигналом и демонстрирует распространенность поддержки проводимых президентских реформ.

Показатель фактора «агитационных материалов и активной информационной кампании» всего на уровне всего 6,6% свидетельствует о низкоэффективной государственной информационной политике по продвижению референдума-2022.

В то же время, подобное различие указывает на гражданскую зрелость казахстанцев, которые участвуют в голосованиях не из-за агитации со стороны властных органов, а по причине личного желания влиять на общественно-политические вопросы и быть актором в ходе электоральных процессов.

Факторы, способные повысить уровень электорального участия, выявленные в результате исследования, позволяют сделать ряд выводов. Во первых, общественное восприятие природы электоральных процессов демонстрирует наличие социалистического уклона в ответах граждан. Это выражается в том, что почти половина населения указывает на политические реформы, проводимые руководством страны, в качестве основного фактора для повышения электорального участия граждан. Кроме того, по итогам исследования существенная часть опрошенных считает ответственным за повышение уровня политической культуры государство. Другими словами, граждане видят государство и его действия главными причинами их возможного участия в выборах.

Во-вторых, в обществе есть твердый запрос на качественные продукты от участников электорального процесса. Так, по мнению трети респондентов, граждане чаще начнут ходить на выборы в случае эффективной работы, включая содержательные политические платформы, партий и кандидатов на выборах. Этот тренд вероятно будет усиливаться в связи с внедрением прямой выборности на уровне сельских акимов, а также районных и городских акимов в ближайшей перспективе.

В-третьих, практически каждый четвертый опрошенный указал в качестве возможного фактора роста электорального участия информационную деятельность ЦИК. Это указывает на назревшую необходимость реформирования данного института. В новых политических условиях целесообразно было бы внести изменения как в части формирования Комиссии, так и ее непосредственной деятельности в центре и регионах, с уклоном на большую прозрачность, открытость и демократичность.

ЛИТЕРАТУРА

1 Первые и долгожданные: казахстанские эксперты о выборах районных акимов и городов областного значения. – URL: <https://orda.kz/pervye-i-dolgozhdannye-kazahstanskije-jeksperty-o-vyborah-rajonnyh-akimov-i-gorodov-oblastnogo-znachenija-378672/> (дата обращения: 20.04.24)

2 Как изменилась электоральная культура и выборная система Казахстана. – URL: <https://liter.kz/kak-izmenilas-elektoralnaia-kultura-i-vybornaia-sistema-kazakhstan-1674214712/> (дата обращения: 20.04.24)

3 Какие поправки предложил внести в Конституцию Токаев? Сравнительная таблица «до» и «после». – URL: <https://informburo.kz/stati/kakie-popravki-predlozil-vnesti-v-konstituciyu-tokaev-sravnitel'naya-tablica-do-i-posle> (дата обращения: 20.04.24)

ЭПОХА ПАЛЕОЛИТА В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ

НУРКЕНОВ А. К.
преподаватель, Высший колледж
цветной металлургии г. Павлодар

ПАРЫКИНА З. Н.
студент, Высший колледж цветной металлургии г. Павлодар

Материальная культура это трудовая производственная деятельность человека, остатки которой находятся на археологических памятниках. История развития материальной культуры любой страны начинается с момента появления первых людей на данной территории, которые создавали орудия труда предметы быта, духовной и материальной культуры, сохранившейся в виде остатков жилищ, погребений, хозяйственных сооружений: стоянок, поселений, курганов, наскальных рисунков, тамг, надписей и отдельных предметов.

История изучения материальной культуры Павлодарского Прииртышья типична для Казахстана в целом где первые археологические исследования начинались с обзора и фиксации памятников археологии. Таким образом изучалась История региона.

История заселения Павлодарского Прииртышья древним человеком уходит во времена каменного века о чем говорят археологические источники. По ним реконструируется древняя история края, где было большое количество памятников различных эпох начиная от палеолита до позднего средневековья и нового времени, дополняя письменную историю.

Древнейший период истории области отражают многочисленные памятники каменного века. Среди них выделяется группы охватывающие области левобережья и правобережья Иртыша охватывающие западную часть Кулундинской равнины.

К первой группе памятников относятся наиболее древние местонахождения эпохи раннего палеолита привязанные к отложениям рек и озер у сел Акку, Жамбыл, Жанаул, озеро Маралды. Наиболее ранние из них были обнаружены в середине 90-х г.г. Павлодарской археологической экспедицией под руководством В. К. Мерца. Они расположены в 100 км к юго-востоку от Павлодара, у сел Акку и Жамбыл, и являются одними из наиболее ранних свидетельств человеческой культуры не только в Павлодарском Прииртышье, но, может быть, и во всем Казахстане. Материалы этих памятников представлены примитивной галечной индустрией происходящей вместе с неогеновой фауной из древнейших отложений иртышских террас, относящихся, к так называемой, подпуск-лебяжинской свите, возраст которых по геологическим данным полтора миллиона лет [Мерц, Гайдученко, 1999 стр. 32-35]. Это лошади из группы стеноновых, китайская газель, олени и носороги. Их кости были найдены вместе с орудиями, которые могут датироваться временем обитания этих животных и отражать древнейший период появления человека в Павлодарской области. Охотясь на этих животных, древнейшие предки современного человека: австралопитеки и питекантропы пользовались данными орудиями, среди которых имеются формы галечных изделий – чопперы, чоппинги и ручные рубила. Аналогичные памятники более позднего периода средней поры нижнего палеолита известны на озере Маралды обнаружил их палеонтолог Л. Л. Гайдученко в начале 70-х годов. Материалы стоянок происходят из обнажений южного и юго-восточного берега озера Маралды. [Гайдученко, Таймагамбетов, 1982]. На стоянке Маралды 1 найдены кости ископаемого верблюда и многочисленные орудия из черного и серого алевролита и порфирита: дисковидные нуклеусы отщепы, зубчатые орудия, сколы. Артефакты имеют следы переотложения и, видимо, находились во вторичном залегании. В целом облик индустрии архаичен и соответствует ниже-среднепалеолитическому возрасту. На стоянке Маралды 2 обнаружены кости слона, близкого к актюбинскому, кулана, верблюда, бизона на которых охотились обитатели этих стоянок, изготавливая для этого различные каменные орудия из вышеназванных пород камня использовался белый кварц. Орудия представлены дисковидными и левалуазскими нуклеусами, крупными и мелкими скреблами на сколах и отщепках с регулярной краевой ретушью. Они имеют мустьероидный облик и видимо относятся к эпохе среднего палеолита. Изучение

памятников осложнено тем, что их культурный слой залегает на большой глубине и уходит под урез воды, и ограничивается в настоящее время лишь сбором подъемного материала, так как других возможностей проведения исследований на этих памятниках нет, поэтому это осложняет их изучение.

Ко второй группе относятся памятники мелкосопочника, представляющие собой стоянки открытого типа: это комплекс стоянок-мастерских и поселений в районе Старого Экибастуза, урочище Акбидайык, озерах Кудайколь, Курама [Медоев 1968, Волошин 1990, Мерц 1998], где проводились раскопки и планомерные поверхностные сборы археологического материала. Они приурочены к выходам палеогеновых кварцитов и содержат разновременный материал, который необходимо разделять на хронологические серии. Наиболее ранние представлены изделиями предварительно можно датировать ранним ашелем, это пики триэдры, рубила с пяткой, чопперовидные сечки, овальные бифасы, скребели и крупные отщепы.

Поздним и средним ашелем – клектонские и левалуазские отщепы с признаками вторичной обработки и искусственного рассечения, скребла, ножи, выемчатые орудия, дисковидные и площадочные нуклеусы. Присутствует в комплексах этих памятников и мустьерская серия, но более уверенно можно говорить о материалах этого времени по коллекциям стоянок Экибастуз 18, 20, Кудайколь и Акбидайык однако они не столь выразительны. В этой связи важно отметить, что наиболее последовательно изучены материалы стоянки-мустьерской эпохи палеолита Экибастуз 20, расположенной в 1.5 км к юго-востоку от озера Экибастуз в зоне разработки угля [Мерц, 1998, 144-159 с.]. Остатки палеолитической индустрии залегали здесь как на поверхности, в почвенно-растительном слое, так и под ним в темно-коричневом суглинке и на поверхности коры выветривания, на глубине до 50 см. Вся коллекция состоит из артефактов, поверхность которых представляет непрерывную цепь изменений, варьируя от самых древних – заглаженных эоловой коррозией до «свежих предметов».

Собранная коллекция, около тысячи предметов, состоит из различных хронологических серий, отражающих этапы развития каменных индустрий нижнего, среднего и начала верхнего палеолита в Прииртышье. Они отличаются друг от друга по типологическим особенностям и внешнему облику. Особый интерес представляет нижнепалеолитический комплекс этого

памятника, состоящий из трех хронологических серий, отражающих последовательность развития палеолита региона в ашельскую эпоху. Орудийный набор представлен архаичными сечками, клектонскими отщепами, дисковидными нуклеусами уплощенной и биконической формы, крупными левалуазными отщепами, пластинами и орудиями из них: ножами, скреблами, скобелями. Ручных рубил не обнаружено. В мустьерских сериях Экибастуза 20 представлена левалуазная техника расщепления, получены отщепы и пластины, снятые с хорошо подготовленных нуклеусов прямоугольной, треугольной и дисковидной формы. Орудийный набор не очень разнообразен и представлен скреблами и ножами на отщепе и пластинах остроконечники и бифасы отсутствуют. Нет на таких памятниках как правило и фаунистических остатков, поэтому остается нераскрытой хозяйственная деятельность обитателей Павлодарского Прииртышья, условия их обитания, формы и типы жилищ. Хотя о составе древней фауны можно судить по находкам различных фаунистических комплексов региона, полученным из отложений иртышских террас, а по геологическим данным – о палеоклиматических колебаниях, отражающих периодичность изменений антропогеновой эпохи, связанных с глобальными похолоданиями и потеплениями, длившимися десятки тысяч лет. С этими межледниковыми периодами и связано обитание в Прииртышье человеческих коллективов в эпоху палеолита. Необходимо отметить что в 1972 году палеонтологом Л. Л. Гайдученко были обнаружены остатки Палеолитического жилища. Они зафиксированы в овраге, размывающем берег Иртыша в центре г. Павлодара, где была стоянка эпохи верхнего палеолита, приуроченная к покровным отложениям позднего плейстоцена. Здесь были найдены каменные отщепы и многочисленные остатки мамонтовой фауны [Гайдученко, Таймагамбетов, 1982], которые могли использоваться для строительства жилищ, как это было на поселении Межеричи. Кроме Павлодарской стоянки, верхнепалеолитическая эпоха широко представлена так же материалами других памятников и прежде всего стратифицированных: Ангресор 1-2 и Экибастуз 15 существование которых связано с последним -сартански- оледенением в Западной Сибири. Для их индустрий характерны торцовые и клиновидные нуклеусы для ножевидных плстин, орудия на пластинах и отщепе. На стоянке Ангресор 2 обнаружены производственные площадки и скопления битого кремня с очажными пятнами и костями животных. [Волошин,

1987, с. 8 1989, с. 73]. В результате проведения археологических исследований в Павлодарском Прииртышье стало ясно что в эпоху каменного века древние люди жили на территории нашего региона занимались хозяйственной деятельностью что говорит о равнине человека в эпоху палеолита. Каменный век делят на палеолит мезолит и неолит. Палеолит – первый период каменного века берет начало с использованием орудий из камня человек умелый около 2,5-2,6 миллионов лет назад и до появления производящего хозяйства и видов земледелия около 10 тысячелетия до нашей эры человек умелый известен как австралопитек жилищами древних людей были пещеры останки людей находят возле гор и пещер. Древние люди занимались охотой и собирательством также занимались рыболовством. В казахстанской историографии принято делить палеолит на 3 больших периода: 1. Олдувайская культура 2600 тысяч-900 тысяч лет назад.

Галечная культура – примитивная культура обработки камня. Каменные орудия были не совершенны, так как была не совершенна техника обработки камня. Для этой культуры характерны 3 вида каменных орудий: 1.1. Чопперы – орудия для резьбы. Самые распространенные орудия изготавливались из гальки, из которой с помощью ударов убиралась верхушка или край. Чоппинги представляли собой двухсторонние чопперы. Для производства чопперов использовали нуклеусы. Нуклеус – это ядро, осколок камня (яшмы, кремня, обсидиана и др.), находящийся на стадии «первичного раскалывания» при производстве каменных орудий. 1.2. Сфероиды – округлые камни с многими гранями, использовались в качестве ударного орудия для обработки растительной и животной пищи. 1.3. Отщепы, изготавливаемые техникой ретуши. Рабочий край таких отщепов подправляли мелкими ударами. Эти отщепы не имели устойчивых форм. Служили в основном для разделки туш. 2. Ашельская культура 1600 тысяч-150 тысяч лет назад. Происходит изменение техники обработки камней. Появляются каменные ножи, скребки. В ашельскую эпоху люди начинают использовать огонь и пользуются примитивными каменными орудиями (макролиты – ручные рубила, отщепы). Среди макролитов можно выделить: 2.1. Пики – крупные орудия с галечным или желвачным основанием у которых есть два остро сходящихся обработанных края. 2.2. Бифасы («двусторонние»), которые изготавливали с помощью многочисленных скалываний с обеих сторон. Стандартные размеры: до 20 см и весом до 2,5 кг. 2.3. Монофасы («односторонние»

– орудия из расколотых галек, оббитые с одной плоскости. 2.4. Унифасы («общесторонние») – оббитые с одной плоскости, но радиальными сколами. 2.5. Кливеры (колуны) – крупные изделия обычно V-образной формы, с обработанными продольными краями, а также с острым поперечным лезвием, оставленным без подправки. Ашельская культура появилась в Евразии. В Казахстане к этой эпохе относятся стоянки Борыказган и Танирказган, Шабакты, Кызылтау, Акколь 1, Казангап. Мустьерская эпоха. Культура ассоциируется с поздними неандертальцами. Данная культура возникла около 300 тысяч лет назад. Исчезновение Мустьерской культуры связывают с глобальным похолоданием и исчезновением неандертальцев (*Homo neandertalensis*) около 30 тысяч лет назад. В эту эпоху был заселен Центральный и Восточный Казахстан, были найдены стоянки Обалысай, Музбеш, Канай. На стоянке Канай обнаружены первые следы Мустьерской культуры на территории Казахстана, которые датируются возрастом 142-134 тысячи лет назад.

ЛИТЕРАТУРА

1 Гайдученко Л. Л. Новая верхнепалеолитическая стоянка на Иртыше. Проблемы археологии и этнографии Сибири. Иркутск 1982. – С. 27–28.

2 Гайдученко Л. Л., Таймагамбетов Ж. К. Палеолитические местонахождения на оз. Маралды в Северо-Восточном Казахстане – Проблемы археологии и этнографии Сибири. – Иркутск. – 1982 С. 29–30.

3 Мерц В. К. Краткая история развития материальной культуры Павлодарского Прииртышья – Павлодар. – 2019. – 142 стр.

ТРАДИЦИОННАЯ КУХНЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ: ИЗУЧЕНИЕ РОЛИ ПИТАНИЯ В СОХРАНЕНИИ И ПЕРЕДАЧЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

САГИТЖАНОВ Д. Б.
магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Традиционная кухня занимает центральное место в культурной идентичности народа. Она не только удовлетворяет основные потребности в питании, но и служит важным носителем

культурных ценностей, обычаев и истории. Кулинарные традиции, сформированные веками, включают в себя рецепты, методы приготовления, праздничные блюда и повседневные блюда, которые передаются из поколения в поколение. В них отражаются географические особенности региона, исторические события и культурные влияния, создавая уникальную кулинарную палитру каждого народа.

Исследование роли традиционной кухни в сохранении и передаче национального наследия имеет большое значение для понимания культурной самобытности и межкультурного обмена. В условиях глобализации и урбанизации многие традиционные кулинарные практики находятся под угрозой исчезновения, что может привести к утрате важной части культурного наследия. Поэтому изучение и документирование этих практик являются необходимыми для их сохранения и передачи будущим поколениям.

Целью данного исследования является анализ роли традиционной кухни в сохранении и передаче культурных ценностей. Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

Изучить историческое развитие традиционных кулинарных практик и их эволюцию под влиянием различных факторов.

Исследовать символическое значение традиционных блюд и их роль в ритуалах и обрядах.

Проанализировать социальные аспекты питания и роль совместных трапез в укреплении социальных связей.

Рассмотреть механизмы передачи кулинарных знаний и их интеграцию в современное общество.

Историческая перспектива позволяет понять, как формировалась и развивалась традиционная кухня под влиянием различных факторов, таких как географические условия, климат, доступность ресурсов и исторические события. Анализ происхождения и эволюции традиционных блюд, а также влияние исторических событий на кулинарные практики, помогает глубже осознать культурное значение пищи.

Традиционные блюда формировались под влиянием множества факторов. Географические условия и климатические особенности региона определяли доступность определённых ингредиентов. Например, в северных регионах России основным упор делался на продукты, которые можно было хранить длительное время, такие как крупы, корнеплоды и мясные заготовки. В южных регионах,

напротив, основным источником пищи были свежие овощи и фрукты, выращенные в более тёплом климате.

Доступность местных ресурсов также играла важную роль в формировании традиционных блюд. Например, в приморских районах основой рациона часто становилась рыба и морепродукты, тогда как в горных регионах больше внимания уделялось молочным продуктам и мясу. Способы приготовления пищи также адаптировались к местным условиям, что привело к разнообразию кулинарных традиций.

Исторические события, такие как войны, миграции и колонизация, оказывали значительное влияние на развитие традиционной кухни. В результате взаимодействия различных культур происходило взаимное обогащение кулинарных традиций. Например, в результате татаро-монгольского ига русская кухня переняла некоторые элементы восточной кухни, такие как использование пряностей и приготовление мясных пирогов. Влияние французской кухни на русскую в XVIII веке привело к появлению новых блюд и техник приготовления.

В течение веков традиционные кухни постоянно эволюционировали, заимствуя элементы из других культур и адаптируясь к новым условиям. Например, появление картофеля в Европе в XVI веке привело к значительным изменениям в рационах многих народов. В России картофель стал основой для множества блюд, таких как картофельные пирожки, draniki и супы. Аналогичным образом, распространение кукурузы и томатов из Америки оказало огромное влияние на европейские и азиатские кухни [1, 2].

Несмотря на изменения и заимствования, многие традиционные блюда и методы приготовления сохранились в своём оригинальном виде или с минимальными изменениями. Это свидетельствует о значении, которое придаётся культурным корням и традициям. В то же время, адаптация традиционных блюд к современным условиям позволяет сохранить их актуальность и привлекательность для новых поколений.

Историческая перспектива позволяет глубже понять происхождение и эволюцию традиционных блюд, а также их роль в сохранении и передаче культурных ценностей. Изучение исторического контекста кулинарных традиций помогает осознать их значение и вклад в культурное наследие народа. Традиционная кухня, отражающая многовековую историю и культурные

влияния, продолжает оставаться важным элементом культурной идентичности и национальной гордости.

Кулинарные традиции играют важную роль в формировании и сохранении культурной идентичности. Они являются носителями значимых символов, ритуалов и обычаев, которые передаются из поколения в поколение. Традиционные блюда и кулинарные практики отражают ценности, верования и социальные структуры общества, создавая прочную связь между культурным наследием и повседневной жизнью.

Многие традиционные блюда обладают глубоким символическим значением и используются в различных ритуалах и обрядах. Эти блюда не просто удовлетворяют потребности в питании, но и служат важными символами культурных и религиозных верований.

Кулинарные традиции также играют важную роль в социальном взаимодействии и укреплении социальных связей. Совместные трапезы и кулинарные обычаи способствуют сплочению семьи и сообщества, создавая атмосферу единства и взаимопонимания.

В условиях глобализации традиционные кухни сталкиваются с новыми вызовами и возможностями. С одной стороны, глобализация способствует обмену кулинарными традициями и ингредиентами, обогащая кухни разных народов. С другой стороны, существует риск утраты уникальных кулинарных практик и рецептов из-за доминирования массовой культуры и фастфуда [3].

Для сохранения традиционной кухни в условиях глобализации важно находить баланс между адаптацией к новым условиям и сохранением культурных корней. Многие традиционные блюда адаптируются к современным вкусам и образу жизни, что позволяет им оставаться актуальными и привлекательными для новых поколений. В то же время, усилия по документированию и популяризации кулинарных традиций помогают сохранить уникальные рецепты и методы приготовления.

Кулинарные традиции являются важным элементом культурного наследия, отражающим ценности, верования и социальные структуры общества. Они играют ключевую роль в сохранении и передаче культурных ценностей, способствуя укреплению семейных и социальных связей. В условиях глобализации важно сохранять и популяризировать традиционные кулинарные практики, чтобы они продолжали служить носителями культурного наследия и способствовали межкультурному обмену.

Традиционная кухня играет важную роль в передаче культурного наследия от одного поколения к другому. Кулинарные знания, техники приготовления и рецепты, передаваемые через семейные традиции, образовательные программы и общественные мероприятия, помогают сохранить и поддерживать культурную идентичность. Рассмотрим подробнее, как происходит этот процесс.

Передача кулинарных знаний от старшего поколения к младшему является ключевым элементом сохранения культурного наследия. Этот процесс может происходить в различных формах, включая неформальное семейное обучение, формальное образование и общественные мероприятия.

Одним из самых важных способов передачи кулинарных традиций является обучение в семейном кругу. Дети с раннего возраста участвуют в приготовлении пищи вместе с родителями и бабушками-дедушками, осваивая рецепты и методы приготовления традиционных блюд. Например, в японских семьях дети часто учатся готовить суши и другие традиционные блюда, наблюдая за процессом и помогая взрослым. Это не только помогает сохранить кулинарные традиции, но и укрепляет семейные связи.

Формальные образовательные программы также играют важную роль в передаче кулинарных знаний. Кулинарные школы, университеты и специализированные курсы предлагают обучение традиционным кулинарным техникам и рецептам. Эти программы помогают профессионально обучиться кулинарному искусству и способствуют сохранению и популяризации национальной кухни. Например, кулинарные школы во Франции, такие как Le Cordon Bleu, обучают студентов со всего мира традиционным французским кулинарным техникам [2].

Кулинарные фестивали, мастер-классы и другие общественные мероприятия способствуют популяризации традиционной кухни и обучению широкой аудитории. Эти мероприятия предоставляют возможность узнать о культурных традициях и попробовать традиционные блюда. Например, ежегодные кулинарные фестивали, такие как Октоберфест в Германии или Масленица в России, привлекают тысячи людей и способствуют сохранению кулинарного наследия.

Традиционная кухня играет важную роль в передаче культурного наследия, служа носителем знаний, ценностей и обычаев. Образование, семейные традиции и общественные мероприятия способствуют сохранению и популяризации

кулинарных традиций. В условиях глобализации важно находить баланс между адаптацией к современным условиям и сохранением культурных корней, чтобы традиционная кухня продолжала служить важным элементом культурной идентичности и межкультурного обмена.

Традиционная кухня играет многогранную и важную роль в сохранении и передаче культурного наследия. Она не только удовлетворяет физиологические потребности, но и является важным элементом культурной идентичности, отражая ценности, обычаи и историю народа. Рассмотрим основные выводы и значимость данного исследования.

Традиционные блюда и методы приготовления пищи отражают культурные ценности и социальные структуры общества. Они символизируют важные события, верования и обычаи, помогая сохранить культурное наследие и укрепить культурную идентичность. Праздничные блюда, ритуалы и обряды, связанные с приготовлением и потреблением пищи, играют ключевую роль в поддержании и передаче культурных традиций.

Совместные трапезы и кулинарные обычаи способствуют укреплению семейных и социальных связей. Они создают атмосферу единства и взаимопонимания, способствуя социальному взаимодействию и передаче культурных знаний. Семейные ужины, праздничные трапезы и общественные мероприятия помогают сохранить и передать кулинарные традиции следующим поколениям [4].

Передача кулинарных знаний через семейные традиции, формальное образование и общественные мероприятия является ключевым элементом сохранения культурного наследия. Семейное обучение, кулинарные школы и мастер-классы способствуют сохранению и популяризации традиционных кулинарных практик. Современные технологии и медиа предоставляют новые возможности для распространения знаний о традиционной кухне.

В условиях глобализации традиционная кухня сталкивается с новыми вызовами и возможностями. Глобализация способствует обмену кулинарными традициями и ингредиентами, обогащая кухни разных народов. Однако существует риск утраты уникальных кулинарных практик из-за доминирования массовой культуры и фастфуда. Важно находить баланс между адаптацией к современным условиям и сохранением культурных корней [3].

Данное исследование подчеркивает важность сохранения и популяризации традиционной кухни как неотъемлемого элемента культурного наследия. Понимание роли традиционной кухни в передаче культурных ценностей способствует более глубокому осознанию культурной идентичности и укреплению межкультурного обмена. Сохранение и популяризация кулинарных традиций важны не только для сохранения культурного наследия, но и для поддержания культурного разнообразия и взаимопонимания между народами.

В будущем исследования могут быть направлены на более глубокое изучение конкретных аспектов традиционной кухни, таких как влияние миграционных процессов на кулинарные традиции, роль гастрономического туризма в сохранении культурного наследия и адаптация традиционных блюд к современным условиям. Эти исследования помогут лучше понять динамику кулинарных традиций и разработать стратегии по их сохранению и популяризации.

Традиционная кухня, будучи важной частью культурного наследия, играет ключевую роль в формировании и сохранении культурной идентичности. Она отражает многовековую историю, ценности и обычаи народа, способствуя укреплению социальных связей и культурного обмена. В условиях глобализации важно сохранять и популяризировать традиционные кулинарные практики, чтобы они продолжали служить носителями культурного наследия и способствовали межкультурному взаимопониманию.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Barbas, T. A. *Cuisine and Culture: A History of Food and People*. John Wiley & Sons. – 2005.
- 2 Ferguson, P. P. *Accounting for Taste: The Triumph of French Cuisine*. University of Chicago Press. – 2004.
- 3 Counihan, C., & Van Esterik, P. (Eds.). (2012). *Food and Culture: A Reader*. Routledge
- 4 Mintz, S. W. *Tasting Food, Tasting Freedom: Excursions into Eating, Culture, and the Past*. Beacon Press. – 1996.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ В ПИТАНИИ: ВЛИЯНИЕ МИРОВЫХ ТЕНДЕНЦИЙ НА ТРАДИЦИОННЫЕ ДИЕТЫ И КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ НАЦИЙ

САГИТЖАНОВА А. Е.
магистрант, кафедра «Биотехнология»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

В современном мире глобализация проникает во все сферы нашей жизни, включая питание. Мировые тенденции в питании оказывают глубокое влияние на традиционные диеты и культурные ценности наций по всему миру. Это влияние может быть как позитивным, так и негативным, и понимание его последствий играет важную роль в сохранении культурного многообразия и здоровья нации.

Одним из основных аспектов глобализации в питании является переход от традиционных продуктов к более глобальным и доступным альтернативам. Фаст-фуд, обработанные продукты и напитки с высоким содержанием сахара становятся все более популярными за счет глобальных цепочек ресторанов и супермаркетов. Этот тренд может привести к утрате интереса к традиционным блюдам и методам приготовления пищи, что, в свою очередь, угрожает сохранению культурного наследия наций.

Культурный обмен через питание также является важным аспектом глобализации. Благодаря транснациональным ресторанам, кулинарным фестивалям и социальным сетям, традиционные блюда и кулинарные традиции становятся более доступными и распространенными во всем мире. Однако этот процесс может привести к коммерциализации культурных артефактов и утрате их оригинального значения и значения для нации, которая их создала.

Экономическое влияние глобализации в питании также не следует недооценивать. Международные компании часто конкурируют с местными производителями, что может привести к снижению спроса на традиционные продукты и угрожать экономическому благосостоянию сельских сообществ. Подобные изменения могут иметь серьезные последствия для культурного и социального развития наций.

Следует также отметить, что глобализация в питании оказывает влияние на здоровье наций. Переход к потреблению более обработанных и высококалорийных продуктов может привести к росту заболеваний, связанных с питанием, таких как ожирение и

диабет. Это вызывает необходимость в принятии мер для борьбы с этими проблемами и восстановления баланса между глобальными и традиционными пищевыми привычками.

В целом, глобализация в питании представляет собой сложный процесс, который имеет как позитивные, так и негативные последствия для традиционных диет и культурных ценностей наций. Важно стремиться к сохранению культурного многообразия и здоровья нации, учитывая эти изменения и принимая меры для поддержания баланса между глобальными и традиционными пищевыми привычками.

Глобализация в питании способствует культурному обмену. Различные кулинарные традиции и блюда становятся доступными по всему миру благодаря транснациональным ресторанам, международным кулинарным фестивалям и социальным сетям. Этот процесс может привести как к обогащению культурного наследия, так и к его коммерциализации и утрате оригинального значения [1].

Культурный обмен через питание представляет собой процесс, при котором кулинарные традиции, блюда и специальности одной культуры становятся доступными и востребованными в других частях мира. Этот процесс может происходить как через туризм, миграцию и торговлю, так и через средства массовой информации и интернет, что делает культурные обмены более доступными и широко распространенными, чем когда-либо.

Культурный обмен через питание имеет несколько важных аспектов:

Распространение кулинарных традиций: Благодаря глобализации, люди могут открывать и пробовать блюда и ингредиенты из разных культур, которые раньше были недоступны. Например, японские суши или мексиканские тако стали популярными блюдами во многих странах мира.

Смешение культурных влияний: Глобализация в питании способствует смешению кулинарных традиций и ингредиентов. Например, в результате культурного обмена появляются новые вариации блюд, такие как фьюжн-кухня, где элементы разных культур сочетаются в одном блюде или меню [2].

Укрепление культурного понимания и толерантности: Путешествия и экспериментирование с различными кухнями могут способствовать лучшему пониманию и уважению культур других народов. Это может способствовать более толерантному и открытому обществу.

Экономические выгоды для стран и регионов: Культурный обмен через питание может быть источником экономического развития для стран и регионов. Развитие кулинарного туризма, продажа местных продуктов и блюд за пределами страны могут стать дополнительным источником дохода и поддержать развитие сельских и туристических регионов.

Сохранение культурного наследия: Путешествия и межкультурный обмен в области питания могут способствовать сохранению традиционных кулинарных техник, блюд и рецептов. Это особенно важно для малочисленных народов и этнических групп, чьи кулинарные традиции могут быть под угрозой исчезновения.

Последствия глобализации в питании могут сказываться на здоровье нации. Переход к потреблению более обработанных и высококалорийных продуктов может привести к росту заболеваний, связанных с питанием, таких как ожирение и диабет. Однако глобальная информация и доступность к новым продуктам также могут способствовать осознанному потреблению и улучшению здорового питания [3].

Здоровье и культурные адаптации тесно связаны с тем, как нации адаптируют свои традиционные диеты к современным условиям и глобальным тенденциям в питании. Важно понимать, что изменения в диете могут оказывать как положительное, так и отрицательное воздействие на здоровье нации, и культурные адаптации могут играть ключевую роль в этом процессе.

Адаптация к изменяющимся пищевым предпочтениям: С увеличением доступности глобальных продуктов и изменением образа жизни, многие нации адаптируют свои традиционные диеты, чтобы соответствовать современным пищевым предпочтениям. Например, в некоторых культурах может наблюдаться увеличение потребления высококалорийных продуктов и быстрого питания, что может привести к проблемам со здоровьем, таким как ожирение и сердечно-сосудистые заболевания.

Интеграция новых продуктов в традиционные диеты: Национальные диеты могут также адаптироваться путем интеграции новых продуктов, которые становятся доступными благодаря глобализации. Например, включение экзотических фруктов и овощей или использование новых способов приготовления может привести к разнообразию и дополнительным питательным веществам в рацион.

Сохранение традиционных ценностей здоровья: Некоторые нации могут активно уделять внимание сохранению традиционных принципов здорового питания, даже в условиях изменяющихся тенденций. Например, культуры, где ценятся свежие и натуральные продукты, могут продолжать придерживаться этого принципа, несмотря на доступность обработанных продуктов [4].

Принятие межкультурных знаний о здоровом питании: Культурные адаптации также могут включать в себя принятие лучших практик из других культур в области здорового питания. Например, некоторые нации могут включать в свои традиционные диеты элементы средиземноморской или японской кухни, известные своими благоприятными эффектами на здоровье.

В целом, здоровье и культурные адаптации идут рука об руку в условиях глобализации в питании. Важно учитывать как позитивные, так и негативные аспекты этих адаптаций и разрабатывать стратегии, которые способствуют сохранению культурного наследия и здоровья нации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Тишков В. А. Культурная глобализация и проблемы идентичности. Москва: Наука. – 2007. – 432 с.
- 2 Процессы глобализации питания: взаимное влияние культур Запада и Востока. Ю. В. Веселов, Цзинь Цзюнкай // Журнал научных статей «Здоровье и образование в XXI веке» [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsessy-globalizatsii-pitaniya-vzaimnoe-vliyanie-kultur-zapada-i-vostoka/viewer>
- 3 Процессы глобализации питания в современном мире. 2017 // [Электронный ресурс]. – URL: <https://workspay.ru/work/66613/>
- 4 Глобализация изменяет характер традиционных диет и влияет на здоровье. 2012 // Организация Объединенный Наций. 26 декабря 2012 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://news.un.org/ru/story/2012/12/1215321>

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨШ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

ТУСУПОВ А. К.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақстан аумағы көне заманнан көшпелілер тұрағы болған. Ол күрделі тарихи, саяси және этникалық процестер аренасы болды. Ең дәуірлік оқиға – шаруашылықтағы өзгерістер, қоғамдық және саяси ұйымдағы өзгерістер XIX ғасырда ғана туды. Қазақ халқы өзінің мыңжылдық тарихында көптеген күрделі оқиғаларды басынан кешті, саяси әлеуметтік, экономикалық даму сатысын өтті. Қазақстан үшін XIX ғасырдың ерекшелігі – оның алдындағы дәуірден – қазақ халқының қоғамдық саяси мәртебесінде болды. Қазақтар XIX ғасырда шаруашылық салада, әлеуметтік қатынастарда қиындықтар көрді, сонымен бірге, бұл – ұлттық тәуелсіздігін ауыр түрде басынан өткізген халық еді.

Мал бағудың барлық аумағы төртке бөліген болатын: қыстау, күзеу, көктеу, жайлау. Көштің бағыттары оңтүстіктен солтүстікке қарай жүзеге асатын, таулы аймақтарды алатын болсақ онда көлденен бағыттағы көштер орын алды. Жаз мезгіліндегі жайлау тау шыңдарында жақындаса, қыстағы қыстау кезінде керісінше төмен таулар баурайларына қарай көшетін. Кей кездері бір жылдық көш ауқымы 800 - 1200 шаршы километрге дейін жеткен. Ең дәулетті әрі саны жағынан көп сонымен қатар әскери мықты ру тайпалардың көштеріне басқа ру тайпа өкілдері басудан үрейленген. Қыста малдар арықтап, жем шөп қорлары тез бітетін, және қыстан аман- есен, мал санын көп жағалтпай шығу әр қазақтың басты арманы болған [1, б. 78]

Дәстүрлі мал шаруашылығы көшпенділікке негізделіп, оны ұйымдастырудың негізгі тәсілдері сан ғасырлық тәжірибеде жыл маусымдарына сәйкестендіріліп, жазылмаған «көші-қон ережелері» қалыптасып, бүкіл мал атаулы маусымдық табиғи жайылымдарда бағылды. Мұның өзі кең байтақ өріс, қоныс және шөптің сонысы мен судың тұнығын таңдап, көшіп-қонып отыруды керек етті. Өмір сүру ортасының ерекшеліктері жайылымдарды пайдалану тәсілдерін айқындап берді. Талай ғасырлар тәжірибеден туған шаруашылық басқару тәсілі мал жайылымдарды маусымға қарай пайдалану тәжірибесін қалыптастырды, төрт маусымның төрт қонысы болды. Бұлар: жазғы жайлау, қыстағы қыстау, көктемгі

көктеу, күздегі күзеу. Жазғы жайлауға — бетегелі белестер, өзендер мен көлдердің алқаптары, ауасы салқын, шыбын-шіркейсіз жерлер, таулардың қойнаулары қажет болса, қысқы қыстауға ызғырық желден паналайтын, ықтасын, жылыуыт күнгей таулы жерлер, төбе-төбе құмды адырлар немесе малды бораннан сақтайтын тоғайлы, құмсаулы-қонысты, түнгелі жерлер қажет болды. Көктеулі және күздеулік жайылымдар көбінесе мал төлдетуге және жас төлді аяқтарынан ширатуға қолайлы, жері жатық, суы мол өзендер мен көлдердің маңындағы қар кеш түсіп, ерте еритін жерлерге орналасты.

Көктемде күн жылынып, қар ери бастағанымен бар қыстау қысқы ұйқыдан ояна бастайды. Ұзақ та қатал қыс бітісімен, қазақты жем шөпке бай шұрайлы жерлерге тарта бастайды. Жаңа шыққан көктем шөбімен қазақтар көктеуге көшуге дайындала бастайды. Кешке таман бар ауыл бір құрметті ауылдастың үйіне жиналып малдарымен қоса қайда көшу керектігін шеше бастайды. Ақсақалдар көшуге сәтті деген күнді бекітеді. Бүкіл ауылда көшуге мақсатталған жұмыс қайнай бастайды. Киіз үйлер түйелердің үстіне жинала бастайды, кішігірім балалар жәшікке отырғызылып барлығы жолға шыға бастайды. Ойын мен сауықтың күйі шексіз. Қырғыздар мал жайылымдардың жаңа жерлерін іздеумен емес, белгілі бір тойды тойлағандай болып көрінеді. Бүкіл дала қысқы ұзақ және біртекті ұйқыдан ояңғандай болады. Көштің алдында мал тобырлары, артынан ер азаматтар мен әйелдер, олардың арттарынан бар далада жас қыздар мен жігіттер жүйрік аттардың үстінде ойнақтайды, олардың жас күлкісі бар далаға естіледі. Бар дала күлкі мен ойын сауықтың аланына айналады, малдардың шығаратын дауыстары, жас қыздар мен жігіттер күлкісі, малшылардың малдарад айдаған дауысы барлығы қыр далаға жан береді [2, б. 45].

Күн енді батар уақытта бар көш өзен, көлі немесе суы бар жерде түнелуге тырысады. Көшті бастап келе жатқан жылқы, өгіз бен түйелер тоқтап адам аяғы баспаған жерде жаңа ауыл қас қағым сәтте пайда болады. Осы жерді қырғыздар малдарға жем шөп жеткенше паналайды, ал азық біткен сәтте қырғыздар киіз үйлерін жинап жана шұрайлы жерлерді іздеуге бет алады. Алыс көші қондарға қырғыздар көктемде және күзде, жер бетін қалың шөп басқан уақытта бет алады, жазда шөпті күн жандырған кездері олар бір жем шөбі мол жерлерді паналайды [3, б. 12].

Көктемде Жетісуда дәулетті деген көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар Сырдария өзенінің екі

жағаасына, Қаратау тау жоталарына, Таласс өзені, Алатау тау маңына көшебастап жайлауға шұрайлы әрі суы мол деген жерлерден бірақ шығатын. Мезгілдерге байланысты таңдаған бағыт бойынша қыста өткен қыстауларға оралған.

Жазда жайлауға көшкен кездері рахаттылығымен қоса өте жауапты кезең болды. Себебі жаз мезгілінде мал келе жатқан қатал қысқа дайындық ретінде қашалықты семіретіндігі де маңызды болған. Көш бағыттары жүйеленген кезде жайдан жай таңдалған емес, көш жолдары жем шөпке бай, суы мол жерлермен өтетін. Егерде өзен көлдері болмаса, онда құдықтар қазылатын болған. Малды өсіру қазақ шаруасы үшін өте тиімді болған, себебі малды қазақ көлік ретінде, азық түлік, киім т.б сұраныстарды қамтамасыз ету үшін пайдаланған. Күз бен қыс келісімен малдар сауланбауын болған, сол кездері қазақтар ет өнімдеріне көшкен. Ал жазда мал жайлауға шыққан кездері сиыр мен ешкілерді ауылдан алыс жерлерге жайлауға бармайтын, себебі жаңа сауған сүт жаз қапырығы үшін шөлді басатын сусын болған және малдарды күніне екі таңертең және кеш мезгілінде рет сауған. Сонымен қатар жазда, қой жүндерін әйел адамдар қырқып, одан түрлі кигіз бен күнделікті тұрмыста пайдалынатын маталар тоқыған. Әйелдер киім тоқумен, тері өңдеумен, сүт өнімдерін қысқа дайындаумен айналысқан. Күздеулерде кигіз өңдеп, қысқа жылу беретін ки, тезек қорларын жинаумен айналысқан. Жайлаулардың арасы шамамен 40 - 50 шаршы километрге дейін жеткен. Көшпелі өмір салтының барлығында да өзіндік түрлік малдар таңдалды. «Меридиональной» көші-қон жүйесінде бір үйірде қой, жылқы, түйе, әсіресе, екі нарды саны көп болатын. Ол малдардың баршылығы өздігінен тебінді хайуанаттар болғандықтан, өздігінен қыс мезгілінде қар астынан тұяқтармен омбылап азық таба алатын және ұзақ көші-қон кездері шыдамдылық пен төзімділікпен ерекшеленген. «Вертикалды» көші қон жүйесінде қой мен жылқыларға ірі қара қосылған. «Қыстық» жүйеде келтірілген малдардың екеуі де қатар ұсталған, бірақ олардың саны көпке жетпеді. Жоғарыда айтып кеткендей маусымдық көші-қон көптеген жылдар бойы жүйеленген бағыттармен жүзеге асты, бір жыл ауқымында қазақтар жүйеленген цикл бойынша көшіп қонып жүрген [4, б. 57].

Жаз мезгілін мал шаруашылығымен айналысатын қазақ үшін ерекше жақсы мезгіл, онда малдар төлдеп болып, салмағын тез жинайтын, сонымен қатар жем шөп те мол болған. Осыдан қазақтар жазда жаңа сауған сүтпен, жас етпен, қымызбен рахаттанатын.

Қыс мезгілін көшпелі қазақтар жер суары маңындағы аудандарда қыстаған болатын. Аталмыш аудандарда қазақтар өткен қыстан, немесе күзден дайындап қалдырған малдардың жем шөп қоры сақталған. Мысалы, Жетісу қазақтары Талас, Шу, Сырдария өзендері маңында қыстаған болатын бұл аудандарда мал өзінің тебінділік қасиеттерін пайдаланып қыс мезгілінде өздігінен азық таба алған. [5, б. 67]

Әдетте, көктеу мен күзеу бір орында болады. Ал олар қыстауда құйма кесектен немесе соқпа тамнан жасалған үйлерде, орманды өңірлерде, ағаш үйлерде қыстайды. Жылдың басқа мезгілдерінде киіз үйде отырады. Киіз үй - көктем, жаз және күз мезгілдерінде қоныстан қонысқа көшіп жүру жағдайына қолайлы. Әл - ауқаты жақсы семьялардың үйлері сәнді келеді, үй ішіне түрлі бұлдан оюланған тегеріш, туырлық қасы ұсталып, керегеге кілемдер мен түскиіздер тартылады. Үй тағанына оюлы от киіз, сырмақ, текемет және кілем - кілшелер төселеді. Бұрынғы кезде аса бай семьялардың үйлерінің кереге, уықтары сырланып оюлы сүйектермен безелген немесе күміс құймелермен құймаланған. Ескі қоғамда кедейлердің киіз үйі өте жұпыны болды, бұл «қараша үй» деп аталды. Өте кедей жалшыларда тек бірнеше уық пен шаңырақтан құралған шаңышпа қара қос қана болды [6, б. 120].

Дәстүрлік шаруашылық құрылымы Қазақстанның табиғи жағдайы оның негізгі материалдық өндірісін, шаруашылық құрылымын, қазақтардың көшпелі қоғамының экономикалық потенциалы анықтайды. Көшпелі қазақтар шаруашылығы әлеуметтік экономикалық қатынастарға тығыз байланысты. Негізгі рөл – қазақ халқының тіршілігінде – көшпелі мал шаруашылығы. Көшпелі шаруашылық малды жыл бойы аяқ астынан жайылуға негізделген. Мал азығының жеткіліксіздігі жайылымның өнімсіздігімен су ресурстарының жеткіліксіздігі малды жыл бойы әр жерлерге көшіріп отырып бағуды қажет етті.

Қазақтар көшпелі халық болғандықтан, олардың малдарын жау жерлері сонау Жайықтың Алатауға дейінгі жерлерді алып жатыр. Қазақтың бар байлығы мен дәулеті оның қолындағы малында. Сонымен қатар, мал қазақтың күнделікті асын, баспанасын және көлігін қамтамасыз етеді. Осыдан біз қазақтың ең бірінші мәселесі өз малын азықпен қамтамасыз ету алда тұрағандығын байқаймыз. Сондықтан қазақтар маусымдарға байланысты жазда жайлауға, күзде күзеуге, қыста қыстауға, көкетедеме көктеуге көшіп қонатын

болған. Көш көшпелі қазақ халқы үшін күнделікті көңкөріс мәні болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейдімбек Ә. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы : Санат. – 1997. – 464 б.
- 2 Садырбаев Е. Дәстүрлі қазақ қоғамының өркениеттік сипаттамалары. // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2010. – №3. – 16–21 б.
- 3 Тоқтабаев А. У. Қазақтардың ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы жылқы шаруашылығына тарихи этнографиялық зерттеу. – Алматы : ҚазҰУ. – 1992. – 32 б.
- 4 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы : Алматы кітап. – 2007.
- 5 Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптардың бізге беймәлім 220 түрі. – Алматы : Санат, 1998. – 307 б.
- 6 Быков А. Ю. Российская правительственная политика в степных областях и трансформация традиционного казахского общества. – СПб. : Наука. – 2006. – 484 с.

Мазмұны

Секция 1

Ә. Х. Марғұланның өмірі, шығармашылығы және мұрасы Жизнь, деятельность и наследие А. Х. Маргулана

Ганикель А. А.	
Вклад в развитие археологии А. Х. Маргулана	3
Жакиянова Г. К.	
Ә. Х. Марғұланның өмірі мен ғылыми қызметі және мұрасы адам және ғалым бейнесі.....	7
Нұрғалиев Б. Қ., Дакенов С. Қ.	
Дала тарихы мен археологиясының кемеңгері.....	12
Рахимов Е. К., Қалиақпар А. Қ.	
Әлкей Марғұлан және дін.....	16
Сарыбекова Қ. Н., Аймахай Б. А.	
Ғылым әлемін таң қалдырған археолог.....	21
Шукеев Д. Т., Қаржасбаев Т. Қ., Сланбекова Б. Г.	
Әлкей Марғұланның шыққан тегі мен өскен ортасы.....	26

Секция 2

Тарих, археология және этнологияның өзекті мәселелері Актуальные проблемы истории, археологии и этнологии

Aitpayeva S. Y.	
Formation of meta-subject competencies in history lessons.....	33
Ахметова Б. Б.	
Өлкетану – отаншыл тәрбиенің өзегі.....	39
Батталов А. Б.	
Вклад Бауыржана Момышулы в великую победу над фашистской Германией.....	44
Еришева Т. А.	
Сұлтан Сейітхан Жантурин және ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ресей империясының өкімшілік-аумақтық реформалары.....	52
Каппасова Г. М., Камал Н. Ж.	
Электоральное поведение Казахстанцев на современном этапе.....	58
Нуркенов А. К., Парыкина З. Н.	
Эпоха палеолита в Павлодарском Прииртышье.....	64

Сагитжанов Д. Б.	
Традиционная кухня как отражение культурных ценностей: изучение роли питания в сохранении и передаче национального наследия.....	69
Сагитжанова А. Е.	
Глобализация в питании: влияние мировых тенденций на традиционные диеты и культурные ценности наций	76
Тусупов А. К.	
Дәстүрлі Қазақ қоғамындағы көш және оның маңызы.....	80

**ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАННЫҢ
120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ҰЛТТЫҢ ҚАЗІРГІ МЕН ӨТКЕН РУХАНИ ЖӘНЕ
МАТЕРИАЛДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор А. Р. Омарова

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген: Е. Е. Калихан

Басуға 23.05.2024 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 5,0 Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 4263

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕАҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.